

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
КАФЕДРА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

КВАЛІФІКАЦІЙНА МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

на тему

до захисту
ФРС

«ФОРМИ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ЄС ТА УКРАЇНА»

Студент 2 курсу магістратури заочної форми
навчання спеціальності 281 «Публічне
управління та адміністрування» освітньо-
професійної програми «Публічне управління
та адміністрування»
Макаров Дмитро Юрійович

Науковий керівник,
кандидат економічних наук, Заслужений
економіст України, доцент кафедри
регіональної політики
Дехтяренко Юрій Федорович

Засвідчую, що в цій кваліфікаційній роботі
немає запозичень із праць інших авторів без
відповідних посилань

Студент _____
(підпис)

Робота допущена до захисту в екзаменаційній комісії рішенням кафедри
державного управління від « 08 » грудня 20 р., протокол № 13 .

Завідувач кафедри державного управління, кандидат технічних наук

Рубан Юрій Григорович

(підпис)

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Макаров Д. Ю. Форми прямої демократії: ЄС та Україна. – Кваліфікаційна магістерська робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна магістерська робота на здобуття ступеня вищої освіти другого (магістерського) рівня галузі знань 28 «Публічне управління та адміністрування», спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» – Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, 2023.

Зміст роботи: У роботі досліджено теоретичні засади становлення та розвитку прямої демократії. Визначено особливості прямої демократії в країнах Європейського Союзу. Проведено порівняльний аналіз та визначено перспективи прямої демократії в Україні.

Ключові слова: *пряма демократія, Європейський Союз, Україна, порівняльний аналіз, виклики та можливості, перспективи розвитку.*

ABSTRACT

Makarov D. Yu. Forms of direct democracy: EU and Ukraine. – Qualifying master's thesis on manuscript rights.

Qualifying master's thesis for obtaining a second (master's) level of higher education in the field of knowledge 28 «Public management and administration», specialty 281 «Public management and administration». - Educational and Scientific Institute of Public Management and Civil Service of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2023.

Content of the work: The paper examines the theoretical foundations of the formation and development of direct democracy. The features of direct democracy in the countries of the European Union are determined. A comparative analysis was conducted and the prospects of direct democracy in Ukraine were determined.

Keywords: *direct democracy, European Union, Ukraine, comparative analysis, challenges and opportunities, development prospects.*

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	7
1.1. Історія розвитку прямої демократії.....	7
1.2. Основні форми прямої демократії.....	15
1.3. Переваги та недоліки прямої демократії	23
Висновок до розділу 1	25
РОЗДІЛ 2. ПРЯМА ДЕМОКРАТІЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ.....	26
2.1 Роль прямої демократії в інституційній структурі	26
2.2. Дефіцит демократії в Європейському Союзі: до поняття та розуміння феноменології.....	32
2.3. Локальні форми прямої демократії в Європейських країнах	38
Висновки до розділу 2	45
РОЗДІЛ 3. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ	47
3.1. Схожості та відмінності в сфері прямої демократії	47
3.2. Актуальні виклики та можливості	53
3.3. Перспективи розвитку прямої демократії в Україні.....	60
Висновки до розділу 3	65
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	72

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасних умовах демократія вважається однією з найважливіших цінностей цивілізації в цілому. Зокрема, минуло кілька тисяч років, але кращої форми управління державними справами, ніж демократія, суспільство не знайшло. Власне, запропонована в античні часи концепція демократії та демократичної держави стала справді епохальною подією, результати якої використовуються й сьогодні.

Водночас демократія як загальнолюдська цінність радикально еволюціонувала та змінювалася протягом своєї історії. Це особливо важливо, оскільки спочатку демократія розглядалася народом як форма правління, потім з плином історії сформувалася так звана делегована демократія, коли саме люди довіряють управлінцям керувати державою та вирішувати справи держави.

Сьогодні питання демократії в Україні є особливо актуальними, оскільки 8 квітня 2021 року глава держави Володимир Зеленський підписав Закон України «Про демократію через всеукраїнський референдум» або проблема відсутності законодавства про референдуми в Україні була фактично розв'язана.

Соціально-економічна та політична криза в Україні посилюється військовим конфліктом на Донбасі та зростанням екстремізму по всій країні. Держава гостро потребує якнайшвидшої реалізації перевіреної часом політики децентралізації публічної влади у провідних країнах світу. Успішна реформа зменшить наслідки кризи та створить в українському суспільстві умови для пошуку оптимальних рішень найгостріших проблем через різні форми прямої демократії.

Однак різні форми прямої демократії, які декларуються, не завжди регулярно застосовуються на практиці. Основна причина такої ситуації полягає в тому, що рівень прямої демократії залежить від ступеня

децентралізації публічної влади. Оскільки діяльність децентралізованих органів публічної влади тісно пов'язана з функціонуванням інституту прямої демократії (демократії) в країні. Спільними ознаками прямої демократії та політики децентралізації публічної влади є те, що за наявності обох цих концепцій громадяни країни можуть безпосередньо керувати державою; впливати на державну політику; бути відповідальним за прийняття та реалізацію власних рішень; може здійснювати безпосередній контроль за діяльністю влади через різні державні інститути. Тому нині питання про форми прямої демократії є справді актуальним і проблемним.

Концепцію демократичної держави досліджували наступні науковці: Алексєєв С. С., Байдін Ю. В., Балусєв Д. Г., Белєвцева В. В., Буткевич О. В., Гавриленко В. В., Гаджиєв К. С., Довгань Є. К., Зорькін В. Д., Кашкін С. Ю., Копєйчиков В. В., Кочєв В. А., Ліпкан В. А., Петришин О. В., Пронюк Н. В., Сіваш О. М., Скакун О. Ф., Троян І. П., Цвік М. В., Чекаленко Л. Д., Черепіна С. О., Черниченко С. В., Яковюк І. В. та інші.

Мета і завдання дослідження. Основна мета роботи полягає у дослідженні форм прямої демократії в ЄС та Україні.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені такі головні **завдання**:

- розглянути історію розвитку прямої демократії;
- виокремити основні форми прямої демократії, її переваги та недоліки
- охарактеризувати дефіцит демократії в Європейському Союзі: до поняття та розуміння феноменології
- проаналізувати локальні форми прямої демократії в Європейських країнах
- виокремити схожості та відмінності в сфері прямої демократії
- визначити актуальні виклики та можливості
- дослідити перспективи розвитку прямої демократії в Україні.

Об'єктом дослідження є закономірності розвитку демократії як загальнолюдської цінності.

Предметом дослідження є форми прямої демократії: ЄС та Україна.

Методи дослідження. Історичний метод: Цей метод зосереджується на розгляді історії розвитку прямої демократії.

Компаративний метод: Цей метод дослідження включає визначення та порівняння основних форм прямої демократії та використовується при розкритті переваг та недоліків прямої демократії.

Аналіз документів: Цей метод зосереджений на аналізі відповідного законодавства, політичних рішень, документів та інших джерел, що містять інформацію про пряму демократію.

Методи кількісного дослідження: Ці методи, які можуть включати статистичний аналіз, опитування та інші форми кількісного збору даних, можуть допомогти оцінити рівень прямої демократії в Україні та ЄС.

Також включено в роботу критичний огляд наукової літератури з цієї області.

Практичне значення одержаних результатів досить важливе, оскільки в роботі розглядається пряма демократія. Результати надають рекомендації для політичних реформ та вдосконалення механізмів формування прямої

Структура і обсяг роботи. Робота викладена на 80 сторінках і складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який включає 82 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Історія розвитку прямої демократії

Першими історичними формами демократії були первіснообщинна і військова. Цей тип організації владних відносин базувався на:

- а) кровному спорідненні;
- б) малочисленності;
- в) низька продуктивність праці;
- г) колективна власність на землю.

Характерні риси первіснообщинної демократії [1] :

«1. Основою соціальної організації первіснообщинного суспільства була родова община та об'єднання кількох родів – плем'я.

2. Вищим органом самоврядування були збори, в яких брали участь усі дорослі представники роду.

3. Рівність прав членів громади на предмет, засоби і результати праці та господарювання.

4. Відсутність прошарку людей, заняттям яких було б виключно управління.

5. Неподільність, єдність особистих і суспільних інтересів».

Соціально-політична організація військової демократії відрізняється від початкової конфігурації структури та функцій інститутів самоврядування при збереженні їхньої форми: право голосу, а потім і право участі в народних зборах, залишається лише за чоловіками. ; виробляється практика попереднього обговорення справ, які потім розглядатимуться на народних зборах тощо.

«Першою класичною формою демократичної держави була Афінівська республіка, яка виникла у V ст. е. Основи цього пристрою були закладені

реформами Солона і Клісфена, пізніше названими першими соціальними революціями. Детальний аналіз різних форм державного устрою в античності зробили грецькі філософи Платон і Арістотель».

Характерні риси античної демократії [2] .

«1. Поліс не був державою в сучасному розумінні цього слова, оскільки античність не знала автономії особистості.

2. Антична політична система була не державною формою правління, а політичними режимами, в яких існувала сукупність влади, яка залежно від історичного періоду перебувала в руках різних соціальних груп.

3. Антична демократія — це пряма, безпосередня демократія, але демократія не для всіх. Влада належить лише вільним громадянам, а жінки, іноземці та раби не мали політичних прав.

4. Стабільність і стійкість афінської демократії забезпечувалася жеребкуванням під час виборів посадових осіб і остракізмом, що не давало можливості розколоти суспільство на групи з протилежними інтересами.

5. Інститути полісної демократії могли успішно функціонувати лише в умовах обмеженості території, населення, слабкої соціальної диференціації та наявності рабства.

6. У рамках грецької полісної системи конфлікт між різними соціальними групами офіційно не оголошувався.

7. Відмінність античної демократії від сучасної полягає у відсутності в ній таких елементів: а) держави в новітньому розумінні цього слова; б) відірваність особистості від країни, а країни від суспільства; в) автономна особистість» [3].

Ідеї та принципи європейської демократії неможливо повністю зрозуміти без аналізу спадщини Середньовіччя. В основі правової системи цієї епохи лежить ідея нерівності станових прав і привілеїв. Ідея рівності визнавалася лише всередині закритих соціальних спільнот (вільні міста в Європі, віче в Пскові та Новгороді та ін.). Але середні віки важливі для розуміння демократії в інституційному аспекті. Саме в цей період з'явилися

станово-представницькі збори - прообрази майбутніх парламентів. Основною причиною їх виникнення є нездатність центральної влади самотійно, без згоди станів організувати управління: збирати податки, скликати військо тощо.

Перші парламенти (від лат. *parlare* — говорити) виникли в Європі в XI—XII ст. - це Кортеси в Іспанії, Генеральні штати у Франції, парламент в Англії [2].

Отже, на відміну від епохи Стародавнього світу, де існував принцип прямої демократії, середні віки поклали початок новій формі участі народу у владних відносинах - системі представництва.

«Класична теорія сучасної демократії. Демократичні системи, що існують у наш час, походять від форм правління, що виникли наприкінці XVIII — на початку століття. XIX століття в Західній Європі та США під впливом лібералізму. Лібералізм вперше в історії суспільної думки:

- а) відокремив індивіда від суспільства та держави (автономна особистість);
- б) розмежовано державу і громадянське суспільство;
- в) конституційно та інституційно обмежені дії та повноваження держави у відносинах з особою та суспільством;
- г) проголошував політичну рівність усіх громадян;
- д) зробив особистість головним фактором політичної системи [3].

Характерні риси ліберальної демократії [4].

1. Ототожнення народу як суб'єкта влади з власниками-чоловіками, усунення нижчих прошарків населення та жінок від тих, хто має право голосу.
2. Визнання особистості першорядним і основним джерелом влади.
3. Формальний характер демократії, основою якого є негативне розуміння свободи.
4. Парламентаризм, представницька форма правління.

5. Обмеження компетенції та сфери діяльності країни сферою охорони громадського порядку, забезпечення безпеки людей тощо. Держава виконує роль «нічного вартового».

6. Розподіл влади, створення системи противаг і стримувань для запобігання зловживанню владою.

7. Обмеження влади більшості над меншістю. Меншість зобов'язана підкорятися більшості в рамках чітко встановлених правил (гарантування прав опозиції)» [5] .

Слабкі сторони ліберальної демократії:

1. Соціально-класова обмеженість.
2. Формальність.
3. Припущення ролі держави в управлінні суспільством.
4. Надмірний ціннісний індивідуалізм, ігнорування колективної природи людини.
5. Не враховано, що громадянами досить легко маніпулюють професійні політики.
6. Ігнорування того факту, що громадяни не сприймають політику як другу професію, а деякі взагалі не цікавляться політикою.

«На початку ХХ ст. з'являються теорії, що критикують положення класичної теорії демократії. А починаючи з другої половини 20 ст. Під впливом об'єктивних чинників виникає низка емпіричних моделей демократії. У результаті модернізаційних процесів змінюється суть політичного процесу. Після буржуазних революцій докорінно змінюється система владних відносин у суспільстві. Виникає владний вакуум: старі владні механізми вже не легітимні, а нові ще не сформовані. Науковці вважають, що новий механізм влади має бути побудований на демократичних засадах, щоб класична теорія демократії стала стандартом організації влади в суспільстві» [6] .

На практиці реалізація владних відносин досить істотно відрізняється від демократичного ідеалу. Нові соціальні умови породжують також низку проблем, які неможливо вирішити в рамках класичної демократичної теорії.

Наприклад, класична теорія не вирішувала таких питань: а) протиріччя між рівністю, соціальною справедливістю і свободою; б) протиріччя між некомпетентністю мас і їх участю в політичному житті; в) протиріччя між правом власності і демократією та ряд інших. Тому вчені відмовляються від загальнотеоретичних схем і починають аналізувати реальні політичні процеси в різних країнах. Так виникають емпіричні моделі демократії.

«Емпіричні теорії демократії відрізняються від нормативних теорій наступним чином:

- емпіричні моделі демократії описували реальність, яку можна спостерігати;
- емпіричні моделі демократії зосереджені не на ціннісних характеристиках демократії, а на побудові та функціонуванні демократичних систем (як виникають демократії, які умови для переходу до демократії тощо)» [7].

Єдиної емпіричної моделі демократії не існує з об'єктивних причин, а саме через різноманітність подій (сучасних держав). За даними американського вченого Л. Даймонда, сьогодні існує близько 550 підвидів демократії. Моделі демократії можна розділити на три групи: колективістські, плюралістичні та партисипаторські.

«Колективістські моделі демократії». Варіанти можуть бути соціалістичними, пролетарськими, ідентитарними (і заснованими на цілісності народу) тощо. Першим, хто обґрунтував найважливіші принципи цього типу демократії, був Ж.-Ж. Руссо. Ідеї Руссо розвивали К. Маркс, В. Ленін та інші мислителі».

Незважаючи на відмінності, колективістські моделі демократії мають ряд спільних рис:

1. Визнання народу єдиним, неподільним цілим.
2. Відсутність протиріч всередині народу в цілому. Звідси й погляд на опозицію як на патологічне явище.

3. Колективістський, близький до античного розуміння свободи як рівноправної участі громадян у справах усієї держави.

4. Тотальність влади.

5. Відсутність проблеми самих прав людини, оскільки, згідно з теорією, держава їх гарантує та забезпечує.

6. Загальна політична мобілізація, яка має різноманітні прояви.

7. Ігнорування системи загальнолюдських цінностей в ім'я класових [8].

Плюралістичні моделі демократії. До них відносяться консенсусна теорія демократії А. Лійпхарта, теорія «поліархії» Р. Даля, елітна теорія демократії та ряд інших.

«Головну ідею плюралістичної теорії свого часу висунув один із авторів Конституції США Дж. Медісон: «Чим більше в суспільстві різних груп, тим менше суспільство може турбуватися про те, що одна з них стане домінуючим за рахунок інших»».

Отже, плюралістична теорія розглядає політичний процес не як взаємодію індивідів, а як взаємодію груп і групових інтересів. Прихильники цієї теорії вважають, що групи з різними інтересами нейтралізують одна одну в політичній боротьбі. У результаті відбувається дифузія влади в політичній системі.

«Консенсусна модель демократії А. Лейпхардт. Невдалі спроби встановити демократію в плюральних (гетерогенних) суспільствах Третього світу є головною причиною, що спонукала А. Лійпхарта створити модель демократії для гетерогенних суспільств. У суспільствах третього світу зазнала невдачі не демократія в цілому, а її мажоритарна (Вестмінстерська) модель. Останні можуть існувати лише в однорідних суспільствах. А. Лійпхарт має на меті обговорити можливість функціонування демократії в плюралістичних суспільствах» [9].

Основою функціонування консенсусної (косоціальної) демократії є наявність великої коаліції, в якій працюють лідери всіх сегментів багатоструктурного суспільства. Перший і найбільш суттєвий спосіб

функціонування співсоціального уряду доповнюється трьома проміжними: взаємним вето, пропорційністю та сегментарною автономією у здійсненні кожного сегменту своїх внутрішніх справ. Метод правління великої коаліції принципово відрізняється від принципу більшості у Вестмінстерській моделі, але меншість має підкорятися більшості, а уряд формувати сила, яка перемогла на виборах. У консенсусній демократії меншість має право вето, а місця в уряді розподіляються пропорційно між існуючими верствами суспільства. А. Лійпхарт пропонує вісім принципів, на яких має базуватися модель консенсусу. Це широка урядова коаліція, двопалатний парламент, багатопартійна система, пропорційна виборча система, федералізм і централізація влади, право вето для меншин та ін.

«Теорія «поліархії» Р. Дестіні. Найбільш повно теорія поліархії викладена Р. Далем у праці «Поліархія: участь і протидія» (1971). Різниця між демократією і поліархією, на його думку, полягає в наступному [10]:

1. Демократія – це мета, а не щось уже досягнуте. Демократія, безперечно, є утопією, вважає Р. Даль, але корисною утопією, оскільки вона вказує напрямки, де можна знайти альтернативи існуючій демократії.

2. Поліархія за Р. Далем – це демократія в дії. Поліархію він розглядає як процес наближення до демократії».

Оскільки поліархія є станом реальної політичної реальності, він також обирає критерії поліархії певної системи. Його критеріями є ступінь опозиційності або конкурентоспроможності еліт і рівень участі населення в їх виборі. Для досягнення поліархії всі громадяни повинні: а) сформулювати свої переваги; б) висловлювати свої побажання співгромадянам і посадовим особам; в) змусити чиновників зважати на їхні вимоги і таким чином контролювати процес прийняття політичних рішень.

Елітарна теорія демократії (Р. Міхельс, Г. Моска, І. Шумпетер, Р. Арон). Прихильники цієї теорії вважають, що демократію потрібно захищати від народу, оскільки лише висококваліфіковані професійні політики можуть

використовувати складні демократичні механізми для реалізації владних відносин у суспільстві.

Отже, особливостями плюралістичних моделей демократії є:

- групи інтересів є основним елементом політичної системи суспільства, що гарантує реалізацію прав і свобод громадянина;
- загальна воля є результатом компромісу між різними політичними групами;
- конкуренція і баланс групових інтересів - соціальна основа демократії;
- _ дифузія влади та елітарність;
- наявність ціннісного консенсусу, визнання різними групами основних принципів державного управління.

«Слабкі сторони цієї теорії включають:

- ідеалізація, перебільшення групової ідентифікації людей;
- ігнорування, недостатнє врахування неоднакового політичного впливу різних соціальних груп;
- складність прийняття політичних рішень, коли необхідно враховувати інтереси та потреби великої кількості соціальних груп» [11].

Партиципативна теорія демократії (демократія участі). «Теорії ґрунтуються на уявленнях раціоналістів про те, що людина — істота розумна, усвідомлює, що таке добро і зло, і сама здатна приймати правильні рішення. Необхідно створити умови для максимальної участі кожної людини в політичному житті. І якщо сьогодні таких умов створити не вдалося, то в політиці, при прийнятті політичних рішень, необхідно якомога вдаліше поєднувати пряму (плебсологічну) і представницьку демократію».

Таким чином, демократія має стати універсальним принципом організації суспільного життя. Демократія має бути всюди: на виробництві, у школі, у вузі, у партіях, у державі тощо. Це може забезпечити максимальне врахування інтересів громадян, легітимність влади, високий рівень участі населення у політичне життя суспільства.

1.2. Основні форми прямої демократії

Говорячи про сутність форм безпосередньої демократії, їх систематизацію та класифікацію, необхідно в найзагальніших формах з'ясувати, які саме прояви народовладдя можна віднести до форм безпосередньої демократії, а також встановити найбільш чіткі критерії, що дозволяють охарактеризувати їх з точки зору типовості та значущості результатів волевиявлення громадян .

Аналізуючи форми прямої демократії та визначаючи їх зміст, науковці звертають увагу саме на перелік таких форм (вичерпний чи відкритий). Так Галус вказує на існування в науці конституційного права широкого та вузького підходів до визначення форм безпосередньої демократії, посилаючись на праці відомих конституціоналістів щодо переліку конкретних форм (вибори, референдум, громадські обговорення тощо). [12, с. 52].

На нашу думку, «сутність і зміст поняття «форма безпосередньої демократії» підлягає початковому встановленню в порівнянні з конкретними проявами прямого волевиявлення народу, спрямованого на реалізацію належної йому влади. Це пояснюється тим, що саме доктринальні положення теорії прямої демократії мають забезпечувати можливість виокремлення необмежених за змістом і владним характером форм волевиявлення народу, що відповідають змісту безпосередньої демократії».

Принциповим вважаємо запропоноване В.В. Комарова визначає форми безпосередньої демократії, під якими розуміє «способи і засоби безпосереднього здійснення влади народом або його частиною, виключаючи передачу влади будь-яким органам чи особам. При цьому формами прямої демократії є ті прояви, які «інституціоналізують» пряме волевиявлення народу як володаря всієї влади» [13, с. 26].

Це визначення є універсальним для широкого кола форм прямої демократії, але воно не виправдано наділяє частину народу владою, що суперечить принципу неподільності народного суверенітету.

В. Ф. Погорелко зазначає, що «безпосередня демократія, як і будь-яка влада, здійснюється в певних формах, якими, як правило, є способи волевиявлення народу з метою здійснення державних функцій, що мають правові наслідки» [14, с. 29].

Заслуговує на увагу визначення, сформульоване А.А. Галлус, який розглядає форми прямої демократії як методи прямого волевиявлення народу (або його частини), що мають імперативний і легітимний характер, з метою вирішення питань, що становлять суспільний інтерес [12, с. 55].

«Форми безпосередньої демократії також визначаються як способи виявлення свободи народу в питаннях суспільного життя, від яких залежить юридична сила та політичні наслідки результатів народного волевиявлення» [15, с. 103].

Л. М. Шипілов розглядає «форми безпосередньої демократії як безпосереднє волевиявлення народу, що тягне правові наслідки з суспільно значущих питань» [16, с. 100].

Бачимо, що «розбіжності в запропонованих науковцями підходах до розуміння сутності понять форм прямої демократії досі не мають концептуального значення, а тому, на нашу думку, можна стверджувати, що в науковій літературі, у більшості загальному сенсі більш-менш єдиний підхід до розуміння форм прямої демократії, а саме як особливого способу (сукупності способів) здійснення народом прямого волевиявлення, спрямованого на реалізацію влади, носієм якої він є шляхом визначення. Крім того, виходячи із сутності прямої демократії, її функцій і принципів, такі методи повинні забезпечувати пряме, негайне виявлення свободи народу, а також незворотних правових наслідків її прояву. Крім того, реалізація будь-яких форм безпосередньої демократії спрямована на вирішення значущих для суспільства і держави питань, зміст і характер яких співвідноситься з конкретними формами безпосередньої демократії».

У науковій літературі, присвяченій вивченню безпосередньої демократії, безумовну перевагу серед окремих її форм віддають «виборам і

референдумам, визначаючи їх як пріоритетні [16, с. 102], основні з них [17, с. 281], осн. [18, с. 82]. З одного боку, така перевага виникає у зв'язку з поширеною класифікацією форм безпосередньої демократії, згідно з якою конституційні форми виділяються, тобто закріплюються в Основному Законі, а потім мають пріоритет у зв'язку з високим конституційним статусом».

На нашу думку, необхідно розуміти «основні ознаки виборів і референдумів, оскільки їх пріоритетність визначається не їх конституційним статусом, а саме тим, що їх первинність і значення зумовили отримання такого статусу. Так, В. В. Комарова звертає увагу на історичний аспект цього питання, вказуючи, що саме вибори та референдуми спочатку належали до форм безпосередньої демократії, а також відзначає їх значення, вказуючи на те, що саме через них здійснюється імперативний вияв почала відбуватися воля носія влади – народу» [13, с. 55]. Ми повністю підтримуємо таку позицію, оскільки саме ознаки форм прямої демократії, досліджені під кутом зору сукупності цих критеріїв, вважаємо основними для їх подальшої класифікації. Водночас, обмежуючись одним із критеріїв, ми позбавляємося можливості встановити коло типових (базових) форм прямої демократії. Наприклад, така історично перша і, безумовно, важлива в контексті розвитку демократії форма прямої демократії, як загальні збори (громадян, мешканців тощо), враховуючи її низьку ефективність і складність реалізації в рамках сучасної реальності, не можна розглядати як типові для існуючих правових систем або як фундаментальні для здійснення людьми своєї влади.

Як відомо, «поява виборів і референдумів як найвідоміших масових процесів у праві та найбільш значимих для суспільно-політичного життя бере свій початок із глибокої давнини. Науковці, досліджуючи процеси становлення форм прямої демократії, часто нівелюють значення давнього етапу становлення виборів і референдумів, вказуючи на їх принципово інший характер порівняно із сучасними моделями. Зазначається, що глибокі відмінності між стародавньою та сучасною демократією полягають у трактуванні рівності та загальності суб'єктивного виборчого права» [19, с. 31],

тому Французька революція 1789-1799 рр. вважається справжньою точкою відліку виборчого права. Дещо інша хронологічна ситуація має місце у випадку з референдумом. Відправною точкою дослідження є референдум 1449 р., проведений у швейцарському кантоні Берн щодо його фінансового становища [20 , с. 44]. Вищенаведене, хоч і достовірне, все ж обмежує розуміння історичного значення та глибини демократичної традиції цих форм прямої демократії.

«Ідея політичного представництва була добре відома в стародавньому світі. Процедура виборів фактично складалася на основі загальних зборів, що підтверджує Плутарх, який пов'язував початок голосування з моментом, коли народ збирається і готовий вигукнути питання про те, хто з кандидатів гідний зайняти посаду. Ради старійшин Спарти».

Державний апарат Афінської республіки вже у V–IV ст. до н.е. формувався на основі територіальної організації населення та майнового цензу. Основними принципами заміщення посад були виборність, терміновість, колегіальність, безоплатність та підзвітність. Обрання кандидатів здійснювалося шляхом виборів, які щорічно проводилися відкритим голосуванням у Народні збори [21 , с. 166].

«Давнє коріння має і інститут референдуму, який у Стародавньому Римі розглядався як ухвала зборів плебеїв. Цей інститут виник на початку 5 століття до нашої ери. д. в період класової боротьби патриціїв і плебеїв. Плебісцит не був схвалений Сенатом, і спочатку його дотримання було обов'язковим лише для плебеїв. Перетворення результатів плебісциту в резолюцію, обов'язкову для всього народу, пов'язують із законом Валерія і Горація (449 р. до н. е.), законом Публія (339 р. до н. е.) і законом Гортензія (287 р. до н. е.)».

Підсумовуючи сказане, можна сказати, що першими повноцінними формами прямої демократії слід вважати вибори та референдум, які, пройшовши значний шлях розвитку та реформування, стали найпоширенішими формами прямої демократії, гарантованої за більшістю конституцій світу.

Виходячи з попередніх міркувань, з одного боку, бачимо підтвердження позиції науковців, які звертають увагу на концептуальні відмінності виборів і референдумів у сучасному та давньому розумінні; з іншого боку, можна зробити висновок, що вибори та референдум як форми прямої демократії мають серйозне історичне підґрунтя. Вони сформувалися як продукт еволюції інституту загальних зборів як первинного прояву безпосередньої демократії та продовжили свій розвиток у зв'язку зі змінами суспільних відносин та їх поступовим ускладненням, що призвело до подальшого формування сучасних моделей виборчого процесу. і права на референдум. Саме вибори та референдум стали основою для реалізації ідеї народного суверенітету та вираження прямої демократії.

«Нині вчені визначають значення виборів, як правило, у трьох основних аспектах: як джерело легітимації влади через участь у структуруванні органів влади; як спосіб визначення народом своїх представників, делегування їм повноважень і здійснення контролю; як політичний механізм виявлення лідерів – формування політичних еліт» [22, с. 15].

На сучасному етапі розвитку суспільства вибори стали невід'ємною частиною його життя; вони відображають ступінь демократизму державного режиму, а також основну форму реалізації суверенної влади народу.

Значущість референдумів проявляється в тому, що вони є досить ефективним правовим інструментом вирішення найактуальніших проблем суспільного життя, а також сприяють розвитку самоврядних механізмів функціонування суспільства. У цьому контексті заслуговує на увагу позиція, в якій ця форма прямої демократії має значний виховний аспект, оскільки завдяки її реалізації відбувається підвищення правової свідомості населення, його самоорганізація, усвідомлення значущості у вирішенні питань державного та місцевого значення. Водночас надзвичайно важливою спільною рисою виборів і референдумів, яка підтверджує їх виняткову значущість у реалізації владних прав народу, є високий рівень їх імперативності.

Отже, виходячи з ключових особливостей виборів і референдумів як форм прямої демократії, можна констатувати, що вони є типовими, враховуючи тривалі процеси становлення та поширеності в сучасних правових системах, формами прямої демократії, а також основними формами вираження свободи народу.

«Типові (базові) форми прямої демократії є основною групою форм прямої демократії. Безумовно, правова позиція щодо включення виборів і референдумів саме до цих форм є справедливою. Проте вважаємо за необхідне звернути увагу на відсутність підстав для ототожнення категорій «типові (основні) форми» та «вибори та референдум». Так, окремі форми прямої демократії є лише об'єктом систематизації. При цьому група типових (базових) форм безпосередньої демократії може складатися з необмеженої кількості специфічних форм, які відповідно до історичного розвитку, демократичної традиції, значущості, первинності та інтерактивності в процесі народного волевиявлення, а також у процесі народного волевиявлення можуть бути визначені як основоположні. стати основою (фундаментом) здійснення народом своєї влади в рамках окремих правових систем».

Нині науковці обґрунтовують важливість забезпечення реальності прав народу на владу таких форм безпосередньої демократії, як загальні збори населення, народна законодавча ініціатива, відкликання обраного народного представника, народне veto, народний розпуск [22], народні дискусії, електронна демократія тощо. Водночас хотів би акцентувати увагу на необмеженні форм прямої демократії. Їх освіта і розвиток, як правило, випереджає їх правове і нормативне закріплення з урахуванням бурхливого розвитку суспільно-політичного життя і зростаючих запитів народу на доступ до безпосереднього здійснення своєї влади.

«Виникнення нових форм прямої демократії почалося лише в останні століття, що пов'язано з розвитком народовладдя, ускладненням суспільно-політичних відносин і, як наслідок, розширенням політичних прав і свобод громадян. Наприклад, інститут народної ініціативи не був відомий античному

суспільству. Його походження пов'язують лише з розвитком демократії США наприкінці XVIII століття» [22].

Незважаючи на важливість вищезазначених та інших форм прямої демократії для належної реалізації народного суверенітету, наразі, принаймні з точки зору вітчизняної правової системи, ми не можемо вважати такі форми типовими (основними), оскільки вони не отримали масового поширення, не отримали ґрунтовної доктринально-нормативної бази. і виконує, перш за все, допоміжну роль у виявленні народного волевиявлення. Подібну позицію висловлював і В. Ф. Погорілко, який зазначав, що більшість форм безпосередньої демократії не мають ознак, притаманних виборам і референдумам (визначеність, державно-громадська забезпеченість, гарантії тощо). Крім того, значна їх кількість, навіть якщо й передбачена Конституцією чи законами України, проте порядок запровадження та проведення таких форм, як правило, не визначено [14 , с. 31].

«Сказане, однак, недоцільно розглядати з точки зору девальвації форм прямої демократії, які ми не відносимо до типових (базових). Хочеться відзначити принципову важливість налагодження практичної реалізації максимального спектру форм безпосередньої демократії, оскільки лише за таких умов можливе демократичне суспільство, де народу гарантується можливість брати участь у здійсненні влади. доступними способами, які можуть адекватно відобразити їх волю. Вважаємо цю позицію переконливою з точки зору існуючої кризи типових (базових) форм прямої демократії. Так, у Резолюції ПАРЄ № 1746 від 2010 р.» [23] зазначається, що традиційні форми прямої демократії (насамперед вибори) не здатні повною мірою задовольнити всі очікування суспільства на сучасному етапі розвитку державних інститутів. Актуальною є проблема налагодження взаємодії суспільства та влади через інші форми прямої демократії.

Як бачимо, важливим є впровадження форм прямої демократії, які не є типовими (основними) і відіграють допоміжну роль у забезпеченні

безпосередньої участі народу у здійсненні влади, оскільки самі по собі вибори та референдуми не здатні своєчасно і повністю відображають волю народу.

Зараз вважаємо за доцільне виділити «значну групу нетипових (допоміжних) форм прямої демократії, які, по-перше, не є типовими способами здійснення народом прямого волевиявлення, спрямованого на реалізацію влади, носієм якої він є (ми йдеться про такі форми прямої демократії, як народні дискусії, законодавча ініціатива, народне вето тощо, які об'єктивно мало поширені або не передбачені практикою вітчизняної демократії), а по-друге, відіграють передусім допоміжну роль, відображаючи ті громадські настрої та ідеї, які не можуть бути виражені в реалізації основних форм. Такі форми не володіють деякими важливими ознаками, властивими типовим (базовим) формам прямої демократії. Вони, як правило, почали формуватися лише на останньому етапі розвитку суспільства; не отримало значного доктринально-правового підґрунтя; здебільшого не дають приводу для прийняття виключно імперативних рішень. Водночас, враховуючи характерний для прямої демократії принцип імперативності, реалізація у правовій системі нетипових (допоміжних) форм прямої демократії при належному рівні демократизму неминуче породжує певні правові наслідки. Такі правові наслідки можна спостерігати в результаті нещодавніх протестних рухів у Румунії та Польщі, які призвели до змін у державній антикорупційній політиці та напрямках судової реформи відповідно».

Ця група не менш динамічна, ніж група стандартних (базових) форм. Так, продовжується розробка нових форм, способів і методів реалізації конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами. Крім того, враховуючи особливості різних правових систем, а також безперервну еволюцію ключових інститутів демократії, будь-яка форма прямої демократії може набувати ознак типовості та переходити до основних способів здійснення влади народом. Так само стандартні (базові) форми можуть втратити свій високий статус і почати відігравати лише допоміжну роль у забезпеченні прямого волевиявлення народу.

Отже, із сказаного вище випливає, що поділ форм безпосередньої демократії на стандартні (основні) і нетипові (допоміжні) форми є виправданим. Ця класифікація безпосередньо не залежить від процесів розвитку правових систем, вона дозволяє оцінити форми прямої демократії з точки зору їх особливостей як заходів, спрямованих на здійснення влади безпосередньо народом, а також звернути увагу до морфогенезу нових форм прямої демократії.

Дедалі більшої ваги в ідентифікації свободи народу набуває група нетипових (допоміжних) форм, оскільки без їх допоміжного впливу на суспільні правовідносини повна реалізація народом своєї влади стає все менш можливою.

Отже, найближчим часом науковці мають звернути серйозну увагу на відносно молоді та динамічні нетипові (допоміжні) форми прямої демократії з метою формування під них відповідної доктринальної, а в перспективі й правової бази.

1.3. Переваги та недоліки прямої демократії

Пряма демократія - це система управління, де громадяни приймають рішення безпосередньо шляхом участі у голосуванні, референдумах, ініціативах тощо.

Пряма демократія, де громадяни безпосередньо беруть участь у прийнятті рішень, має кілька переваг:

1. Збільшення політичної участі: Пряма демократія стимулює активну участь громадян у прийнятті важливих рішень. Це може підвищити загальний інтерес і залученість громадян до політичного процесу.

2. Забезпечення вищої легітимності: Рішення, прийняті прямо громадянами, зазвичай мають вищий рівень легітимності в порівнянні з тими, які приймаються виключно представницькими органами влади.

3. Посилення демократії та прозорості: Пряма участь громадян у формулюванні політики може забезпечити більш демократичні та прозорі процеси ухвалення рішень.

4. Більша відповідальність та облік громадської думки: Органи влади можуть бути більш відповідальними перед громадськістю, оскільки рішення залежать від громадян, а не тільки від представників.

5. Адаптація до суспільних змін: Пряма демократія дозволяє швидко реагувати на зміни в громадському настрої та потреби, оскільки рішення можуть бути ухвалені швидко, без великого бюрократичного апарату.

6. Посилення діалогу: Залучення громадян до дискусій та голосувань збільшує можливість обміну думками, ідей та вирішення суперечностей в мирній обстановці.

Важливо зауважити, що хоча пряма демократія має свої переваги, вона також може мати недоліки та вимагати додаткових ресурсів для організації голосувань та вирішення питань, що потребують глибокої експертної експертизи:

1. Складність прийняття важливих рішень: Великі та складні питання можуть вимагати великої кількості часу для обговорення та прийняття рішення. Недостатньо обізнані громадяни можуть не мати достатньої експертизи для ухвалення важливих рішень.

2. Більшість може пригнічувати менших груп: У системі прямої демократії більшість завжди виграє, що може призвести до недостатнього представництва і захисту інтересів менших чи менш популярних груп.

3. Підвищена вразливість до маніпуляцій: Пропаганда та медіа можуть впливати на рішення, що приймаються громадянами. Це може призвести до недостатньо обґрунтованих чи необґрунтованих рішень.

4. Витрати часу та ресурсів: Проведення референдумів або голосувань вимагає значних часових і фінансових витрат.

5. Можлива екстремізація рішень: Пряма демократія може стати майданчиком для прийняття екстремальних рішень, що не завжди є оптимальними з точки зору національних інтересів та стабільності країни.

6. Необґрунтоване відсутність рішень: Іноді громадяни можуть бути неспроможні приймати рішення чи надати необхідні відповіді на складні проблеми, що може призвести до тимчасової або постійної бездіяльності у вирішенні певних питань.

Загалом, пряма демократія має свої переваги, але також має вади, і ефективність її роботи може значно залежати від контексту та специфіки країни.

Висновок до розділу 1

Таким чином, демократія має стати універсальним принципом організації суспільного життя. Демократія має бути всюди: на виробництві, у школі, у вузі, у партіях, у державі тощо. Це може забезпечити максимальне врахування інтересів громадян, легітимність влади, високий рівень участі населення у політичне життя суспільства.

Найближчим часом науковці мають звернути серйозну увагу на відносно молоді та динамічні нетипові (допоміжні) форми прямої демократії з метою формування під них відповідної доктринальної, а в перспективі й правової бази.

Загалом, пряма демократія має свої переваги, але також має вади, і ефективність її роботи може значно залежати від контексту та специфіки країни.

РОЗДІЛ 2

ПРЯМА ДЕМОКРАТІЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

2.1 Роль прямої демократії в інституційній структурі

Загальновідомо, що в сучасному українському суспільстві пряма демократія має дуже низький ступінь впливу на політичні процеси. Про це свідчать статистичні дані глобального дослідження 212 країн, проведеного Світовим банком під назвою Governance Питання (якість державного управління), що проводяться на постійній основі з 1996 року по теперішній час. «Дослідження охоплює набір індексів, що висвітлюють різні процентні показники якості державного управління в країнах світу за період 1996–2013 років. Індекс першого голосу і Підзвітність характеризує, наскільки в певній країні враховується думка населення, наскільки органи влади підзвітні своїм громадянам, визначає ступінь участі громадян у виборі влади та інших органів влади, оцінює рівень свободи слова, свободи асоціацій та інших цивільних і громадянських свобод і прав. Україна в рейтингу за індексом Voice і Підзвітність посідає 134 місце з показником 36,97%. На першому місці у світі Норвегія з показником 100%, на другому місці Данія з показником 99,53%, на третьому у Швеції – 99,05%, на четвертому – Швейцарія – 98,58%. Середній голосовий індекс і Підзвітність за даними з 28 країн ЄС становить близько 85,60% (*розрахунок К.В. Мануїлової*), при цьому найвищий показник серед країн ЄС у Данії (99,53%), а найнижчий у Румунії (57,35%)» .

Низький ступінь впливу інституту прямої демократії на управління владою негативно впливає на якість життя населення. Так, довгострокове опитування ПРООН 195 держав з 1980 по 2013 рр. дало змогу визначити у звіті 2014 р. рейтинг держав за індексом людського розвитку (HDI) / Human розвиток Індекс . Країни з найвищим ІРІ включають Норвегію, Швейцарію та Данію. Що стосується України, то вона посідає лише 83 місце [24, с. 164-165].

Усі держави світу відрізняються одна від одної ступенем децентралізації влади. У 2012 році Світовий банк розвитку та реконструкції склав рейтинг індексу децентралізації в 182 країнах. Згідно з цим рейтингом, перше місце посідає Данія, друге – Швейцарія, третє – Швеція, шосте – Норвегія. Що стосується України, то вона лише на 26 місці [25, с. 30-31].

Отже, огляд країн світу показав, що громадяни країн із високим індексом децентралізації публічної влади мають найбільші можливості використовувати пряму демократію, впливати на рішення та контролювати публічну владу.

«Розуміння проблеми прямої демократії неможливе без визначення її змісту. Визначення терміну пряма (негайна) демократія (демократія) в науковому середовищі є дискусійним. Проаналізувавши існуючі формулювання, можна узагальнити, що безпосередня демократія – це безпосереднє волевиявлення громадян у розробці, прийнятті, реалізації державних рішень і в процесі здійснення народного контролю за цими рішеннями. Отже, безпосередня демократія – це особлива форма здійснення влади народу самим народом через інститути безпосередньої демократії» [26, с. 12-13].

У своєму розвитку пряма демократія пройшла тривалий шлях від своїх витоків у античні часи (період існування Стародавньої Греції у V – IV ст. до н. е.); Подальшого розвитку та вдосконалення пряма демократія набула в середні віки (функціонування громадської та вічової самоорганізації) і дійшла до наших днів (у формі референдумів, народних зборів, «електронної демократії» тощо).

«У світі прийнято велику кількість різноманітних національних і міжнародних нормативно-правових актів, які закріплюють існування інституту прямої демократії. Зокрема, Загальна декларація прав людини, видана Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, закріплює право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників» [27]. У Конституціях майже всіх держав світу

громадянину країни гарантується право користуватися різноманітними інститутами прямої демократії. Англійський соціолог Е. Гідденс також вважає, що влада здатна встановлювати прямий контакт зі своїми громадянами, а також громадяни з владою через «експерименти з демократією», якими є локальна пряма демократія, електронний референдум, громадянське журі.

Отже, створено всі умови для успішного функціонування прямої демократії.

Однак лише з існуванням децентралізованого уряду не тільки публічна влада проголошується виключно народною, а й створюються найкращі умови для застосування системної прямої демократії як засобу управління державою.

Активне використання різноманітних інститутів прямої демократії як засобу впливу на діяльність органів державної влади характерне для найбільш децентралізованих країн світу.

«Гідденс Е. навів успішний приклад більш ніж двадцятирічної давнини, коли уряд децентралізованої Швеції безпосередньо залучив населення до формування енергетичної політики. Для цього держава, місцеві об'єднання, партії спільно з навчальними закладами організували одноденні курси на тему: «Енергетика та енергозбереження». Кожен, хто відвідував ці курси, мав право давати рекомендації уряду з проблеми. У цьому проекті взяли участь близько 70 тисяч осіб. Результатом цих дій стала розробка ефективної програми енергетичної політики» [28 , с.7].

У сучасному суспільстві існують різні інститути безпосередньої демократії, що відрізняються один від одного засобами ролі людей в управлінні державою і суспільством. «До інститутів безпосередньої демократії належать: референдум, вибори, народні збори, збори (збори) громадян за місцем проживання, обговорення законопроектів і проектів рішень, мітинги, виступи, демонстрації, пікетування, народна законодавча ініціатива, опитування населення, е-демократія, електронний уряд тощо».

Появу народної законодавчої ініціативи та референдумів пов'язують з однією з найбільш децентралізованих країн світу – Швейцарією, де народне

законодавство існувало вже під час становлення держави. [28 , с. 54]. У Швейцарії на законодавчому рівні закріплено право громадської ініціативи, завдяки чому люди можуть змінювати Конституцію Швейцарії та впроваджувати нові політики. На кантональному та місцевому рівнях існує навіть більше засобів прямої демократії, ніж на центральному рівні. Постійна загроза призначення референдуму призвела до заохочення всіх груп інтересів у процесі прийняття рішень. Зокрема, щодо законопроектів проводиться поглиблена консультативна робота з метою уникнення винесення їх на повторний розгляд на референдум. Інструменти прямої демократії, такі як референдум і громадська ініціатива, допомогли спрямувати швейцарську демократію на консенсус . [26 , с. 15-16]. Швейцарія є країною, яка проводить найбільше референдумів у світі. Після закінчення Французької революції в 1799 році з 1645 національних референдумів, організованих у світі, майже кожен третій – 591 – відбувся у Швейцарії [29]. Щороку в цій країні проводиться близько 12 референдумів [29].

У науковій літературі існує усталений консенсус щодо того, що пряма демократія може добре працювати там, де залучено мало людей; вона не працює як стабільна система контролю у великому суспільстві. Відомий німецький соціолог, філософ, історик, політеконом М. Вебер також припускав «існування прямої демократії лише за умов, коли локальні суспільства обмежені кількісним складом; соціальні позиції членів суспільства істотно не відрізняються один від одного; функції управління відносно прості і стабільні» [30, с. 163].

Отже, підсумовуючи вищевикладене, пряма демократія найбільш ефективно діє на первинному рівні організації публічної влади, тобто в органах місцевого самоврядування, комунах, громадах тощо.

Проте науково-технічний прогрес стимулював бурхливий розвиток різноманітних інформаційно-комунікаційних технологій, у тому числі Інтернету, що стало причиною формування нової форми прямої демократії – електронної демократії (демократії). «Електронна демократія дозволяє

органам державної влади враховувати думку не лише обмеженої спільноти людей, а й населення всієї держави, а для цього потрібен лише доступ до Інтернету.

В. А. Холопов вважає електронну демократію потужним технологічним проривом, який характеризується встановленням нових орієнтирів і формуванням інформаційного суспільства, переведенням державних і муніципальних послуг в онлайн-режим, розширенням можливостей безпосередньої участі в прийнятті рішень через ІТ-технології та загальнодоступні сервери. ключові питання розвитку держави».

І хоча батьківщиною електронної демократії вважають Сполучені Штати Америки. Адже це було в США вже в 70-х роках. ХХ століття почали проводитися перші експерименти зі створення інтерактивних телематичних систем (у вигляді «електронного міського збору»). «У 1993 році з'явився перший офіційний урядовий Інтернет - сайт Білого дому. З 1998 року всі федеральні органи влади почали використовувати електронну пошту. Перші вибори через Інтернет відбулися в 2000 році в штаті Орегон [28 , с. 86]. Однак найбільшого розвитку електронна демократія зазнала в найбільш децентралізованих країнах Європи. Таким чином, рівень розвитку електронної демократії, а також ступінь розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) у світі визначається індексом готовності до мереж (Networked Readiness Index Готовність індекс). Визначення цього індексу є дослідженням Всесвітнього економічного форуму (World Економічний Форум). Індекс мережевої готовності вважається найбільш авторитетним і вичерпним джерелом, який дає міжнародну оцінку впливу ІКТ на добробут населення, а також висвітлює показники: розвитку використання ІКТ у громадському, комерційному та урядовий сектор; готовність громадян і державних установ використовувати ІКТ У звіті Всесвітнього економічного форуму (2015) наведено дані ІКТ зі 143 країн світу. Фінляндія, Сінгапур, Швеція, Норвегія, Швейцарія, Австрія та Данія мають найвищий рівень ІКТ у світі. Що стосується України, то вона займає 81 місце».

Так, найчастіше різні засоби електронної демократії, цифрової демократії, кібердемократії, демократії участі та інші використовуються в країнах з високим індексом децентралізації.

«Україна зараз створює децентралізоване управління. Проте недостатньо уваги приділено удосконаленню інституту прямої демократії як чинника децентралізованої публічної влади. Хоча певні кроки в цьому напрямку вже зроблено, зокрема, на законодавчому рівні закріплено створення електронної демократії. Проте відсутність або обмежений доступ фізичних та юридичних осіб до державних інформаційних ресурсів; постійні зміни в діяльності органів державної влади та в структурі персоналу; недостатня кваліфікація працівників; нерівність населення в доступі до комп'ютерів (нестача коштів для придбання ПК або відсутність необхідних навичок користування комп'ютером, обмежені можливості громадян з фізичними вадами тощо). Вони негативно впливають на розвиток електронної демократії в Україні».

Українське законодавство передбачає проведення референдумів, громадське обговорення рішень і законопроектів, але найбільш спірні питання вкрай рідко виносяться на громадське обговорення. Хоча світова практика показала, що найпопулярніше обговорення найгостріших проблем є «щепленням» від зростання сепаратизму та екстремізму в країні.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що вагомим фактором системного та продуктивного функціонування інституту демократії є децентралізація влади. Останнє впливає на підвищення якості управління та сприяє зростанню добробуту людей. У децентралізованих країнах часто використовуються референдум, народна законодавча ініціатива, електронна демократія та електронний уряд. Україні варто врахувати цей досвід і обов'язково якомога частіше проводити національні дискусії з найактуальніших проблем.

2.2. Дефіцит демократії в Європейському Союзі: до поняття та розуміння феноменології

З самого початку створення Європейського співтовариства як наднаціонального утворення громадяни держав-членів загалом підтримували євроінтеграційну політику своїх урядів, таким чином висловлюючи довіру самій інтеграції, але не могли впливати на процеси всередині неї. ця сутність. Отже, наприкінці 1970-х рр. Д. Маркван, «відзначаючи слабкість демократичних механізмів у функціонуванні європейських інституцій, першим використав термін «демократичний дефіцит»» [31]. Проте його запровадження пов'язують з ім'ям французького юриста, експерта з економічних питань Європейського Співтовариства Жоржа Веделя, який у Доповіді про необхідність розширення законодавчих повноважень Європейського парламенту подав загальну характеристику цього явища. від 25 травня 1972 р. [32]. «Хоча сам термін демократичний дефіцит не використовувався, документ підкреслював і обґрунтовував важливість демократизації Співтовариства шляхом залучення громадян до політичного життя через Парламентську асамблею (Європейський парламент). Законодавча функція була зосереджена в Раді Міністрів і Європейській Комісії, що практично виключало вплив громадян на процес ухвалення та зміст нормативних актів, юридично обов'язкових для держав-членів. Згодом, згідно з пропозиціями Ю. Веделя, на основі Акту про вибори від 20 вересня 1975 р. порядок формування Європейського парламенту був змінений шляхом надання громадянам загального прямого виборчого права, хоча раніше депутати самостійно призначалися держав-членів» [33].

Згодом цю проблему намагалися вирішити в процесі реформування установчих договорів ЄС (Амстердам 1997 р., Ніцца 2003 р. та Лісабон 2007 р.). Проте найбільший курйоз – це положення Лісабонської угоди, спрямовані на мінімізацію «дефіциту демократії». Договір запровадив певні новації для зміцнення та посилення демократії в ЄС, зокрема:

– реформовано процес ухвалення рішень Ради ЄС з окремих питань. Таким чином, була запроваджена нова процедура прийняття рішень за особливим принципом подвійної більшості, тобто не лише кількості голосів держав-членів (55%), а й кількості населення, яке представляють відповідні міністри (65). %) враховано (ст. 6, ст. 238 ГФЕС);

– посилення ролі Європейського парламенту, який обирається безпосередньо громадянами та наділяється більш широкими повноваженнями;

– залучення національних парламентів до роботи ЄС з метою реалізації принципу субсидіарності;

– гарантування прав людини та громадянських свобод, оскільки Хартія основних прав стала юридично обов'язковим документом і набула такого ж правового статусу, як і договори ЄС;

– запровадження права на громадянську ініціативу – щонайменше один мільйон громадян, які є громадянами значної кількості держав-членів, можуть запропонувати Європейській Комісії в межах своїх повноважень внести будь-яку відповідну пропозицію з питань, щодо яких, на їхню думку, для імплементації договорів необхідно прийняти нормативно-правовий акт Союзу [34];

– вперше нормативно закріплено положення, яке передбачає можливість виходу з ЄС. Це нововведення стало наступним елементом демократизації для подолання «демократичного дефіциту».

З моменту прийняття Лісабонського договору, який суттєво розширив можливості громадян ЄС впливати на прийняття рішень, явка на виборах демонструє значну негативну динаміку: якщо у 1979 році ці показники становили 61,9% громадян, то у травні 2014 року – 42,61% (за До речі, не перевищуючи 42,97% у 2009 р.) [35]. Опитування громадської думки показують, що значна частина громадян ЄС вважає стан демократії в Союзі менш задовільним, ніж у їхній країні. Така ситуація зумовлює тенденцію до зниження зацікавленості громадян країн-членів ЄС у голосуванні під час

вирішення загальноєвропейських питань чи виборів до Європейського парламенту.

На сучасному етапі функціонування Європейського Союзу проблема дефіциту демократії зумовлена кількома обставинами. По-перше, єдиний законно створений орган – Європейський парламент, який обирається шляхом прямих виборів – не відображає належним чином рівень представництва громадян ЄС на наднаціональному рівні, оскільки інтереси півмільярда людей представляють лише 750 осіб. депутатів. Таким чином, у середньому один парламентарій представляє інтереси понад 600 тис. виборців, тоді як у демократичних державах це співвідношення виражається як 1:60 тис.

По-друге, відсутність демократичної легітимності на рівні ЄС виникає в основному через слабкі повноваження Європейського парламенту. З позиції федералістів «дефіцит демократії» — це здебільшого дефіцит повноцінного парламенту, який проявляється у слабших повноваженнях Європейського парламенту порівняно з Радою та Європейською комісією та у відсутності його прямого впливу на діяльність виконавчої влади (Європейської комісії) [36].

Проблему повноцінного парламенту можна вирішити двома шляхами. По-перше, шляхом розширення повноважень парламенту щодо ініціювання прийняття законодавчих актів ЄС, оскільки відповідно до ст. 294 GFES, право подавати пропозиції до законодавчих актів зосереджено в руках Європейської комісії [37]. Як відомо, у законодавчому процесі ЄС бере участь так званий «законодавчий трикутник» – Європейська комісія, Рада ЄС та Європейський парламент, у якому лише останній безпосередньо представляє інтереси громадян Союзу. Отже, Європарламент має бути наділений інструментами швидкого реагування на запитання та проблеми своїх виборців, тому необхідно надати парламентарям можливість самостійно ініціювати ухвалення законодавчих актів з тих чи інших найважливіших питань, оскільки це саме те, що виражатиме політичну волю громадян ЄС.

По-друге, слід посилити роль Європейського парламенту в законодавчому процесі. Як відомо, у першому читанні Європарламент приймає свою позицію та направляє її до Ради ЄС; якщо Рада ЄС відмовляється та приймає власну позицію, то її позиція є остаточною та надсилається до парламенту на друге читання. У другому читанні Європарламент може відхилити позицію Ради, але тоді подальше ухвалення акту стає неможливим. В іншій ситуації Європейський парламент може запропонувати поправки до позиції Ради, які він має право знову відхилити. Заключним етапом прийняття законодавчого акта є скликання Погоджувального комітету, на якому акт приймається лише за згодою кваліфікованої більшості як членів Європейського парламенту, так і Ради ЄС. Якщо такої згоди немає, то акт вважається відхиленим. Тобто, аналізуючи законодавчу процедуру, передбачену ст. 294 ГФЄУ можна зробити висновок, що у разі виникнення спірних ситуацій між членами «законодавчого трикутника» «останнє слово» все одно залишається за Радою ЄС. Можливість Європейського парламенту відхилити позицію Ради ЄС кваліфікованою більшістю голосів за наявності позитивного висновку Європейської комісії збалансувала б їхні законодавчі можливості та посилила б роль парламенту як єдиної інституції ЄС, законно створеної на демократичні принципи.

Одним із аспектів проблеми «дефіциту демократії» є питання захисту прав меншин. У представницькій демократії головну роль відіграє більшість, оскільки основним її інструментом є вибори. Саме на виборах більшість виражає свою волю, а меншість у цій ситуації приймає її постфактум. Для вирішення цієї проблеми пропонується запровадити механізм відкликання народного депутата у разі порушення норм ЄС, основних прав і свобод людини і громадянина або невиконання ним своїх обов'язків. Ініціювати його відкликання мали б право виборці відповідного округу, який обрав цього депутата, а це 30% від загальної кількості виборців. Запровадження нового інституту – відкликання депутатів Європарламенту – дало б можливість

впливати на прийняття парламентарями рішень, коли порушуються інтереси меншості.

Одним із способів вираження свободи громадян, як уже зазначалося, є громадянська (законодавча) ініціатива, запровадження якої значно збільшило можливості впливу на політику ЄС. Але водночас цей механізм передбачає, що пропозиції громадян спочатку подаються до Європейської комісії, яка в межах своїх повноважень вносить пропозицію про прийняття правового акта Союзу. Інститут громадянської ініціативи в ЄС розглядається як один із видів демократії участі, заснований на принципах представницької демократії, на яких базується ЄС і які є цінностями Союзу [34, с. 90].

Тому ми пропонуємо, щоб пропозиції громадян подавалися безпосередньо до парламенту, після чого проводилися консультації з Європейською комісією, і лише після того, як комісія дасть позитивний висновок, така пропозиція буде направлена до парламенту для голосування. Таким чином, залучення Європарламенту до цього механізму покликане зміцнити демократичні процеси в ЄС, де рішення приймаються відкрито та ближче до громадян.

Принцип демократизму передбачає не лише залучення громадян до прийняття рішень, а й контроль за їх виконанням. Однією з таких моніторингових структур є Омбудсмен ЄС. Аналізуючи акти Союзу, які визначають права та обов'язки цього суб'єкта [38], можна зробити висновок, що всі повноваження зосереджені навколо того, що омбудсмен може ініціювати розслідування у разі грубого порушення права ЄС, а це здійснюється або на підставі звернення громадянина, або за його власною ініціативою, але при цьому його рішення не є обов'язковими до виконання. Ми вважаємо доцільним певною мірою розширити цей каталог повноважень, додавши наступне:

- 1) якщо Омбудсмен у процесі розслідування стверджує, що хоча певний акт ЄС прямо не порушує прав громадян, це впливає з його правової природи,

то він може ініціювати питання про перегляд такого акта перед органом, який прийняв його;

2) якщо порушення сталося внаслідок дій чи рішень посадової особи агентства чи органу ЄС, то Омбудсмен має право порушити питання про відсторонення такої особи від посади перед суб'єктом, який її призначив.

Таким чином, « дефіцит демократії » є однією із суттєвих проблем у функціонуванні інституційної системи ЄС, що впливає на здатність громадян держав-членів повною мірою реалізувати свою політичну волю. ст. 1 ДЄС передбачає, що цей Договір знаменує новий етап у процесі створення більш тісного союзу народів Європи, ніж будь-коли раніше, де рішення приймаються максимально відкрито та ближче до громадян. Основою цього положення є ідея про те, що суть заснування ЄС полягає в тому, що інтереси та воля людей враховуються не лише на національному, а й на наднаціональному рівні. У цій формулі Союз виступає як платформа можливостей, що дозволяє приймати рішення не лише «для громадян», а й «за участю громадян». Ось чому надзвичайно важливо забезпечити участь громадян ЄС у прийнятті стратегічних рішень.

Загалом проблему «демократичного дефіциту» можна вирішити шляхом реформування інституційних механізмів: 1) посилення ролі Європарламенту в процесі ухвалення актів ЄС; 2) запровадження інституту відкликання парламентарів виборцями як механізму впливу меншості на прийняття рішень у цьому органі представницької демократії; 3) розширення повноважень Омбудсмена та надання йому більш реальних можливостей впливу на інституції ЄС у разі порушення прав та інтересів громадян; 4) удосконалення процесу реалізації громадянських законодавчих ініціатив шляхом прямого внесення пропозицій до Європейського Парламенту. У цьому сенсі для успішного функціонування ЄС, перш за все, як демократичного утворення, необхідно не лише закріпити наявні здобутки інтеграції, а й реформувати інститути Союзу для створення механізму прийняття рішень на доступному та ефективному для виборців наддержавному рівні.

2.3. Локальні форми прямої демократії в Європейських країнах

Визначення «демократія» є професійним поняттям політико-правової доктрини і буквально означає повновладдя народу. Проте американський президент А. Лінкольн дав ширше і точніше визначення терміну «демократія» – «правління в ім'я народу, народом і для народу» [39].

Незважаючи на це, у сучасному світі демократія здійснюється не через владу народу, а через законодавчі акти, конституцію та законодавчу гілку влади. Звісно, не можна говорити про відсутність демократії, оскільки всі ці поняття створюються шляхом реалізації демократії [40 , с. 139-140].

Основною передумовою демократичної держави є правління повноправних громадян і обов'язок підзвітності їм. У демократичному суспільстві джерелом влади є повноправні громадяни [41 , с. 334-339].

У сучасних демократичних державах демократія асоціюється насамперед із прямою демократією, оскільки влада здійснюється не самим народом через його голосування, а через обраних представників.

Оскільки Конституція України вибори, референдуми та інші види визнає проявами народовладдя. Саме інші види є широким спектром понять і проявів демократії, оскільки вона не обмежується вибором представників і голосуванням на референдумах.

Наприклад, у Федеративній Республіці Німеччини переважають представницька демократія і слаборозвинені форми прямої демократії. Плебісцит на федеральному рівні передбачається тільки в разі перегляду кордонів на території Республіки. Однак у ст. 17 Конституції передбачає особливий вид прямої демократії – колективне звернення [42 , с. 33–55]. І хоча на федеральному рівні перевага віддається представницькій демократії, конституції федеральних земель закріплюють дві основні форми прямої демократії: право ініціативи та плебісцит щодо певних законопроектів.

Наприклад, Основний закон землі Баден-Вюртемберг містить положення щодо ініціативи законопроекту та плебісциту щодо нього, якщо

законодавча влада, ландтаг, не проголосує за нього. Крім того, допускається можливість розпуску ландтагу на основі плебісциту. Конституції Баварії та Гессену також містять подібні положення, але на відміну від Баден-Вюртемберга, вони не допускають проведення плебісцитів щодо бюджету, податкового законодавства та визначення заробітної плати [43 , с. 3-16].

Слід зазначити, що на місцевому рівні пряма демократія застосовується ще ширше: у Баварії передбачена участь повноправних громадян у виборах Першого мера. Необхідність місцевих форм демократії визначається федеральною формою устрою, і хоча процедури проведення місцевих референдумів відрізняються залежно від землі, їх присутність є обов'язковою для всіх. Все це визначається принципом вирішення місцевих питань тільки на місцевому рівні, що, по-перше, має лише переваги - федеральні органи влади розвантажуються, місцева влада більш ретельно вивчає поставлені питання і за допомогою місцевого населення, знаходить компромісні рішення. І хоча імперативне запровадження місцевих референдумів змінило ставлення до органів місцевого самоврядування як суто формальних інституцій, слід зазначити, що місцеві референдуми використовуються вкрай рідко.

В іншій групі держав, таких як Італія, Ірландія та Данія, пряма демократія більш розвинена. Так, Конституція Італії містить положення про можливість ухвалення законодавства та внесення змін до конституції шляхом референдумів, а також про законодавчу ініціативу. Інститути прямої демократії втілюються в консультативних процедурах, а також через звернення Конституційного Суду до громадян з метою прийняття рішень [39, с. 148-149].

Значне поширення процедури референдуму зумовлене історичними процесами в Європі. Перші референдуми у Франції були проведені за часів Наполеона, а Конституція Швейцарії з 1778 року передбачала положення про пряму демократію, які застосовуються й сьогодні.

Створення Європейського Союзу ще більше спонукало країни до поширення прямої демократії. Більшість країн ЄС прийняли рішення про

вступ до Союзу саме через референдум; угоди були ратифіковані за такою ж процедурою [44 , с. 409-427].

Абсолютним лідером із застосування прямої демократії серед європейських країн є Швейцарія - з 1945 року в Швейцарії було проведено понад 400 референдумів. За цей же період було проведено 63 референдуми в Італії, 28 – в Ірландії, 16 – у Данії, 14 – у Франції [44 , с. 409–427; 39 , стор. 160-161].

Загальною рисою є те, що в країнах, де референдуми проводяться рідко, ця процедура використовується для вирішення особливо важливих питань. Наприклад, в Італії до відома людей були звернені питання, пов'язані з абортами, розлученнями, фінансуванням партій, питаннями ядерної енергетики. В Ірландії права на розлучення та аборти неодноразово виникали на виборах. В Іспанії народ проголосував за членство в НАТО на референдумі в 1960 році. Цікавим фактом є те, що в Норвегії питання вступу до ЄС двічі виносилося на референдум і обидва рази не отримало згоди громадян [40 , с. 161].

Особливої уваги заслуговує стан прямої демократії в Австрії. Федеральний конституційний закон Австрії передбачає лише представницьку демократію. Безсумнівно, що представницька демократія є одним із найпростіших і найефективніших способів прийняття рішень у сучасній державі, але вчені приходять до висновку, що для повного забезпечення цінностей демократичного суспільства необхідний баланс між прямою та представницькою демократією. Проблема австрійського законодавства полягає в тому, що законодавство не передбачає можливості законодавчої ініціативи населення або можливості прийняття рішень в обхід органів влади.

Зрозуміло, що така позиція потребує суттєвих реформ, про що свідчить велика кількість відповідних законопроектів [45 , с. 177-189].

Слід зазначити, що Європейський Союз не має особливої традиції участі громадян у формах прямої демократії. Історично тенденція полягала в тому,

щоб використовувати представницьку демократію шляхом прийняття рішень через обраних представників.

Що стосується прямої демократії, то Лісабонський договір у статті 11 закріпив інструмент прямої демократії – у вигляді Європейської соціальної ініціативи. Згідно з процедурою такої ініціативи, ініціювати законодавчі зміни можуть громадяни Європейського Союзу чисельністю не менше одного мільйона осіб. Такий інструмент не нейтралізує систему представницької демократії, але відкриває ще одну можливість для громадян взаємодіяти з керівними органами Європейського Союзу. Саме така модель пропонується для Австрії, оскільки реалізація процедури народної ініціативи є найпростішим проявом прямої демократії [46, с. 45-57].

Слід також зазначити, що ситуація в Австрії не найскладніша; є низка країн, у яких взагалі відсутні інструменти прямої демократії, принаймні на національному рівні – Бельгія, Нідерланди, Кіпр. Інша група країн, хоча законодавчо передбачає такі процедури, але не є обов'язковими – Велика Британія, Фінляндія, Румунія. Часто референдуми проходять лише в обов'язковій процедурі, наприклад, для затвердження змін до Конституції - наприклад, в Ірландії та Данії, Австрії, Іспанії та Німеччини обов'язкові референдуми передбачені лише у разі повної зміни Конституції [47].

Як уже зазначалося, абсолютним рекордсменом з питання проведення референдуму є Швейцарія, але ця держава вирізняється не тільки кількісними, а й якісними показниками. У Швейцарії державні органи здійснюють лише поверхневу перевірку народної ініціативи перед голосуванням і більш широку перевірку після. У Берліні процедура зворотна; перед винесенням на голосування народна ініціатива детально аналізується. Різниця помітна і в організації голосування - наприклад, у Швейцарії інформаційний лист про питання, винесені на референдум, надсилається кожному громадянину особисто за 3 тижні до голосування, тоді як у Німеччині більшість земель не передбачає такого способу. інформації. Очевидно, що практика Швейцарії може слугувати прикладом для багатьох держав, оскільки процедура

забезпечує збалансованість рішень, що сприяє якісному прийняттю рішень [48, с. 137-142].

Слід звернути увагу на італійське законодавство, яке містить положення про виключне право народу на проведення так званого «нульфікаційного референдуму» з метою часткового або повного скасування закону. Для використання права вето необхідно забезпечити ініціативу референдуму 500 000 тис. виборців. Такі референдуми не можуть проводитися з питань податкового чи бюджетного законодавства, амністії, помилування та ратифікації міжнародних договорів. Попри чіткі критерії з моменту запровадження таких законодавчих норм в Італії було проведено багато «скасувальних референдумів» з питань виборчої реформи, фінансування політичних партій, реклами, ЗМІ тощо [40, с. 170].

Місцеві вибори як форма прямої демократії також мають низку переваг перед загальнонаціональними, оскільки часто питання, які порушуються на місцевих виборах, зачіпають щоденні проблеми конкретної територіальної громади, а тому є більш ефективним способом їх вирішення.

«Останні тенденції в дискусіях на місцевому рівні та політичні події в цій сфері вказують на зростаючу важливість партійності в місцевій демократії. Приклад більшості країн у питанні реформування органів місцевого самоврядування демонструє активний пошук балансу між представницькою та прямою демократією. Основним напрямом є децентралізація влади, а це означає, що процеси поширення прямої демократії досить багатовекторні та складні».

Вчені з різними поглядами погоджуються, що місцеву представницьку демократію необхідно збалансувати з різними формами партійної демократії. Активна участь громадян у прийнятті рішень може сприяти вдосконаленню місцевого самоврядування, враховуючи два фактори: реагування на місцеві проблеми та активну взаємодію з усіма верствами населення. Участь громадян у місцевому самоврядуванні також підвищує рівень політичної та правової

свідомості, що, безперечно, є однією з передумов розвитку демократичного суспільства.

Проте представницьку демократію не варто знецінювати. Представлено думку дослідника К. Волша про те, що представницька демократія має бути спрямована на примирення розбіжностей, а пряма – на їх виявлення [49 , с. 67-68].

«І хоча більшість дослідників ототожнюють демократію участі та пряму, ми вважаємо, що ці поняття мають практичні відмінності. Звичайно, в обох формах демократії є участь громадян у прийнятті рішень, однак при прямій формі демократії громадяни повністю ініціюють і приймають рішення, а при партиципаторній формі вони беруть участь в їх прийнятті, тобто проявами останнього є консультації, громадські слухання, збори, участь у споживспілках при міських підприємств, такі заходи призводять не до прийняття рішень, а лише до визначення основних напрямків їх формулювання».

Загальновідомо, що «пряма демократія не використовується в сучасному світі як інструмент прийняття рішень. Адже остаточні рішення в державах приймаються державною владою, тобто через представницьку демократію, і навряд чи можна очікувати повного переходу до прямої демократії рішень на місцевому рівні. Водночас зростаюча кількість країн, де вибори мерів відбуваються безпосередньо (замість виборів до місцевих рад), свідчить про певні зміни у відповідь на заклики до більшої демократії на місцевому рівні через пряму демократію».

Місцевий референдум є найбільш ефективним і поширеним способом прямої демократії, однак за ефективністю прийняття рішень референдуми можна класифікувати на дорадчі та обов'язкові. Консультативні референдуми спрямовані на оцінку громадської думки з того чи іншого питання для формування остаточного рішення і все частіше витісняються простими опитуваннями, а обов'язкові референдуми спрямовані на прийняття важливих рішень місцевою громадою з повною відповідальністю за них.

«Проте не слід недооцінювати значення консультативних референдумів; Хоча вони не переслідують мети прийняття громадськістю остаточного рішення, а мають лише рекомендаційний характер, органи місцевого самоврядування, приймаючи рішення, змушені прислухатися до ухваленого громадянами рішення за умови підтвердження необхідності та наявності консультативної процедури. Референдум».

Важливим питанням є право ініціативи місцевого референдуму. Пряма демократія є сильною за умови, що місцевий референдум можуть ініціювати не лише органи державної влади та місцевого самоврядування, а й громадяни з умовами їх кількості.

Нарешті, слід звернути увагу на думку дослідника Г. Воллмана про те, що місцевий референдум набув нової ролі в сучасних Великобританії, Франції та Німеччині; у цих країнах його все більше сприймають як корисний інструмент для відродження місцевої демократії в західних демократіях.

«У Великій Британії уряд пропонує використовувати «консультативну» форму місцевого референдуму – нерадикальну новацію, яка сприяє прямій демократії на рівні місцевого самоврядування» [50 , с. 33-55].

Рух до більшого використання прямої демократії в місцевому врядуванні помітний у Франції, де існують процедури для посилення права місцевого населення ініціювати консультативні референдуми.

Ще однією ознакою розширення прямої демократії в Німеччині є можливість відкликати мерів через референдум. Не дивно, що лідирують східнонімецькі землі, які з ентузіазмом використовують демократичні механізми, які раніше були для них недоступні.

Таким чином, пряма демократія менш поширена, ніж представницька демократія зі зрозумілих причин: радше прийняття рішень, скорочення витрат, історичні критерії, але пряма демократія має стати основним проявом демократії на місцевому рівні. Це пов'язано, насамперед, із забезпеченням ефективного прийняття рішень з урахуванням тих громадян, які

«споживатимуть» їх наслідки. Тобто територіальна громада має більше переваг у вирішенні місцевих проблем, ніж органи влади.

Використання місцевої прямої демократії допомагає органам місцевого самоврядування швидко та ефективно вирішувати питання місцевого значення та підтримувати комунікацію з усіма верствами населення.

Слід розрізняти демократію участі та пряму демократію. Місцевий референдум, як найпоширеніший вид прямої демократії, має кілька видів - унікальний «аннулюючий референдум», який використовується в Італії, більш поширений консультативний, який найчастіше використовується в Німеччині, і обов'язковий референдум, лідером якого є Швейцарія. .

Досвід цих країн є досить зручним для України щодо децентралізації влади та наділення більш широкими повноваженнями органів місцевого самоврядування. Запровадження місцевих референдумів, хоча б у дорадчій формі, зменшить ризики узурпації влади та сприятиме пошуку компромісів із громадянами, а також підвищить рівень політичної та правової свідомості громадян демократичної держави.

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що:

1. Вагомим фактором системного та продуктивного функціонування інституту демократії є децентралізація влади. Останнє впливає на підвищення якості управління та сприяє зростанню добробуту людей. У децентралізованих країнах часто використовуються референдум, народна законодавча ініціатива, електронна демократія та електронний уряд. Україні варто врахувати цей досвід і обов'язково якомога частіше проводити національні дискусії з найактуальніших проблем.

2. «Дефіцит демократії» є однією із суттєвих проблем у функціонуванні інституційної системи ЄС, що впливає на здатність громадян держав-членів повною мірою реалізувати свою політичну волю. ст. 1 ДЄС передбачає, що цей

Договір знаменує новий етап у процесі створення більш тісного союзу народів Європи, ніж будь-коли раніше, де рішення приймаються максимально відкрито та ближче до громадян. Основою цього положення є ідея про те, що суть заснування ЄС полягає в тому, що інтереси та воля людей враховуються не лише на національному, а й на наднаціональному рівні. У цій формулі Союз виступає як платформа можливостей, що дозволяє приймати рішення не лише «для громадян», а й «за участю громадян». Ось чому надзвичайно важливо забезпечити участь громадян ЄС у прийнятті стратегічних рішень.

3. Пряма демократія менш поширена, ніж представницька демократія зі зрозумілих причин: радше прийняття рішень, скорочення витрат, історичні критерії, але пряма демократія має стати основним проявом демократії на місцевому рівні. Це пов'язано, насамперед, із забезпеченням ефективного прийняття рішень з урахуванням тих громадян, які «споживатимуть» їх наслідки. Тобто територіальна громада має більше переваг у вирішенні місцевих проблем, ніж органи влади.

Використання місцевої прямої демократії допомагає органам місцевого самоврядування швидко та ефективно вирішувати питання місцевого значення та підтримувати комунікацію з усіма верствами населення.

Слід розрізняти демократію участі та пряму демократію. Місцевий референдум, як найпоширеніший вид прямої демократії, має кілька видів - унікальний «аннулюючий референдум», який використовується в Італії, більш поширений консультативний, який найчастіше використовується в Німеччині, і обов'язковий референдум, лідером якого є Швейцарія. .

Досвід цих країн є досить зручним для України щодо децентралізації влади та наділення більш широкими повноваженнями органів місцевого самоврядування. Запровадження місцевих референдумів, хоча б у дорадчій формі, зменшить ризики узурпації влади та сприятиме пошуку компромісів із громадянами, а також підвищить рівень політичної та правової свідомості громадян демократичної держави.

РОЗДІЛ 3

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ

3.1. Схожості та відмінності в сфері прямої демократії

Демократичні цінності – це частина політичних цінностей, тобто сукупність поглядів і переконань щодо важливих політичних процесів та інтересів, які дозволяють індивіду орієнтуватися у світі політики, бути політично активним у певному напрямку, відстоюючи свої інтереси [51, с. 741-742]. «У найширшому змістовному контексті демократичні цінності являють собою уособлення значущості демократії, її привабливості для більшості людей, причини її відстоювання, оскільки включають такі основні цінності, як повага до людей і культури, миролюбність і діалогізм. , толерантність і плюралізм думок, дій і соціальної поведінки особистості, громадянська компетентність і відповідальність, конституціоналізм, свобода слова, свобода ЗМІ і громадської думки, моральна автономія і захист приватності особистого життя, суспільний порядок і широкі можливості громадських об'єднань» [52, с.3]. «Якщо розглядати демократичні цінності як складову політичної культури, то це система уявлень і переконань щодо бажаного та найкращого типу політичної системи та режиму влади, до яких належать політичний плюралізм, політична рівність усіх громадян (повна політична участь) , громадянські свободи (свобода слова, асоціацій, недоторканність житла тощо), політичне представництво меншин, незалежні ЗМІ, повага та захист прав власності, верховенство права тощо, загалом – пріоритет інтересів особи і суспільства над інтересами держави, проводячи політику гармонізації співіснування – рівне право брати участь у вирішенні загальних питань і стверджуючи виключне право приймати рішення з проблем, для вирішення яких не потрібна загальна згода» [52, с. 5].

Слід зазначити, що «для оцінки процесу демократизації можна застосувати декілька ліній аналізу. По-перше, це т.зв. зовнішня експертна оцінка – аналіз міжнародними аналітичними центрами ступеня розвитку демократії в країнах світу. Наприклад, британський дослідницький центр The Economist Intelligence Unit запровадив власну методику аналізу стану демократії – Індекс демократії світу (The Democracy Index), який дає змогу ранжувати країни світу відповідно до розвитку демократії (на основі експертних оцінок і результатів опитувань громадської думки відповідних країн). Іншим напрямком є самооцінка громадянами політичних процесів і рівня демократії у власній країні, тобто аналіз того, як громадяни розуміють демократію, ставляться до її основних елементів і вважають її найважливішою складовою ефективного функціонування. Такі дані наводить ESS, яка кожні 2 роки проводить опитування населення 32 країн за допомогою комплексної анкети з різними наборами питань, зокрема про політику та демократію».

В результаті були виявлені такі тенденції:

- 1) майже в усіх країнах елементами демократії, які втілюються та дотримуються, є наявність опозиції та свобода критикувати уряд, а також свобода ЗМІ щодо критики уряду (значущість у діапазоні 7 –8,7, де 10 – «повністю дотримується»);
- 2) 19 із 29 країн визнали, що їхні країни забезпечують чесні вибори;
- 3) не в усіх країнах ЗМІ надають достовірну інформацію про діяльність влади (лише в 11 країнах оцінка діяльності ЗМІ в цьому напрямку коливається в межах 6–7,1);
- 4) найменше відповідають принципам соціальної політики (щодо захисту населення від бідності та
- 5) вжиття заходів щодо зменшення різниці в рівнях доходів);
- 6) не повною мірою реалізується принцип політичного плюралізму – наявність партій, які створюють альтернативу одна одній;
- 7) у більшості країн (15 із 29) не дотримуються принципи справедливості та неупередженості судової системи.

Слід зазначити, що утвердження демократичних цінностей та оцінка ступеня їх дотримання набуває особливої актуальності в умовах трансформаційного періоду – періоду переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки, від авторитарних режимів до демократії, від моно-ідеології до ідеологічного плюралізму.

Такі демократичні переходи відбувалися переважно у 80-90-х роках. ХХ ст., тому сьогодні доцільніше говорити про політичні трансформації та специфіку процесів демократизації, які супроводжуються значними деформаціями та поверхневим дотриманням демократичних цінностей, незавершеністю та недосконалістю встановлення демократичних режимів (становлення, напів- демократії), становлення неопатримоніалізму в посткомуністичних країнах

У результаті аналізу визначено країни, які найбільш повно забезпечують такі елементи, як проведення незалежних виборів, захист вразливих груп (захист прав меншин), чесну та незалежну судову систему, відповідальність уряду за свою діяльність у разі негативних наслідків та пояснюючи свою політику громадянам .

До країн цього профілю належать Данія, Норвегія, Німеччина, Великобританія, Нідерланди, Фінляндія, Швеція та деякі інші. Це складні поліетнічні держави, що характеризуються перевагою інклюзивних політичних інститутів [54, с. 71–75], забезпечення політичного плюралізму та централізації влади (частково централізації, частково федералізації), представництва інтересів різних груп і захисту прав меншин, функціонування ліберальної плюралістичної демократії. Профіль впровадження демократичних цінностей цієї групи можна назвати «ешелонною» демократизацією, оскільки він характерний для країн, які просунулися в забезпеченні державного управління на основі демократичних цінностей і найбільш повно та послідовно намагаються їх реалізувати. , незважаючи на внутрішню неоднорідність і приховані конфлікти в складних суспільствах. .

Слід зазначити, що низка країн (Швейцарія, Данія, Фінляндія, Норвегія, Швеція) вирізняються високим рівнем реалізації більшості з перерахованих вище демократичних цінностей. Ці країни характеризуються прихильністю до шведської моделі соціально-економічного розвитку – моделі, спрямованої на побудову соціальної держави, підвищення індивідуальної автономії, забезпечення прав людини, а також характеризується значною роллю держави в забезпеченні перерозподілу доходів і дотримання соціальної справедливості та принципів егалітаризму. Так, саме ці країни мали найвищі порівняно з іншими країнами показники щодо оцінки зусиль уряду щодо захисту населення від бідності, перерозподілу доходів, роз'яснення урядом громадянам своєї діяльності.

Другий профіль демократизації включав країни зі схожими аспектами впровадження базових демократичних цінностей (забезпечення вільних і незалежних виборів, захист прав меншин, відповідальність уряду за негативні наслідки політики), але вони характеризуються тим, що прозорість і можливість обговорення політиків у виборчому процесі, тобто громадських свобод і свободи слова.

Найбільш характерно це для Франції, Польщі, Словаччини, Угорщини, Португалії, Ісландії, Естонії тощо – невеликих країн з переважно унітарною структурою, але неоднорідним етнічним складом (особливо це стосується Франції, Іспанії, Ізраїлю).

Політичні системи цих країн поєднують централізацію управління з плюралізмом – багатопартійність, захист прав меншин та їх представництво в органах влади, можливість вільного обговорення політиків і політичних процесів як елемент зменшення конфліктності в багатоетнічні суспільства. Цей профіль доцільно назвати Консенсусна демократизація.

Для країн, які класифікуються як третій профіль демократизації, типовим є, окрім забезпечення вільних і незалежних виборів, обговорення політиків і політичних процесів, також забезпечення участі громадян у

вирішенні важливих питань шляхом референдумів та сумлінного функціонування ЗМІ, забезпечення надійних інформація про діяльність уряду.

Такий профіль характерний для Кіпру, Чехії, Ірландії, Ісландії, Словенії та Італії. Це невеликі унітарні держави з переважно моноетнічним складом, де становлення демократії відбувалося знизу, на основі консолідації населення навколо спільних цінностей, і формувалася модель демократії участі. Цей профіль можна вважати проявом «соціально орієнтованої демократизації».

«Четвертий профіль демократизації включає ті країни, втілені цінності яких включають можливість публічних дебатів серед політиків, захист прав меншин і привернення уваги до думок європейських урядів і міжнародних організацій для прийняття рішень щодо власної політики. Що стосується інших цінностей, то вони характеризуються низьким ступенем дотримання, тобто є певні деформації в процесі демократизації» .

До таких країн належать Албанія, Болгарія, Литва, Україна, Косово, і їхній профіль можна слушно назвати «скоординованою демократизацією». Якщо звернути увагу на особливості їх політичного розвитку, то це посткомуністичні країни та країни Центрально-Східної Європи пізньої демократії, які у 80-90-х рр. ХХ століття пройшло демократичний транзит, а саме квадраттранзит (поєднання процесів демократизації, маркетизації, формування державності та національної ідентичності) [55]. Особливості демократизації супроводжувалися гострими внутрішніми конфліктами та перманентними кризами, внаслідок чого в окремих державах формувалися екстрактивні політичні інститути [54, с. 71–75] (концентрація влади в руках вузької еліти чи олігархії, формування патерналістської моделі соціальної держави). Також країни цієї групи як у внутрішній, так і в зовнішній політиці орієнтовані на інтеграцію в європейське співтовариство, тому узгоджують свою політику з рішеннями європейських урядів. Зокрема, ці тенденції характерні й для України – приєднання до європейських, демократичних цінностей, врахування думок представників європейської спільноти, але це супроводжується значним ціннісним розколом суспільства (різні ідеології,

ціннісні та геополітичні орієнтації) та специфіки політичної культури, формування нестабільності.

Слід зазначити, що одним із проявів функціонування гібридних демократичних режимів стало утвердження неопатримоніалізму [56, с. 158–160] – режим правління, за якого клієнтсько-патронатні відносини, клієнтизм (асиметричні відносини взаємного обміну послугами між політичними суб'єктами), присвоєння сфери управління офіційними носіями публічної влади, поширення етнічних, регіональних, конфесійних і т. ін., приживатися. зв'язки у сфері політики, персоналізація влади, кумівство тощо.

Це характерні ознаки такого режиму щодо внутрішніх особливостей організації політичної системи. У населення також формується специфічне ставлення до держави та її функцій, зокрема ставлення до глави держави як до опікуна з повною довірою та згодою з прийнятими рішеннями. Такий політичний режим характерний для посткомуністичних країн, що супроводжується суттєвими недоліками в реалізації демократичних принципів управління.

Україна входить до групи «узгодженої демократизації» з такими характерними ознаками, як домінування патерналізму [57, с. 151] та вкорінення неопатримоніалізму та клієнтсько-патронатних відносин у політиці, функціонування екстрактивних політичних інституцій, а серед основних цінностей, яких дотримуються: свобода слова для обговорення політичних процесів і тем; свобода слова про критику влади (як опозицією, так і ЗМІ); захист прав меншин; багатопартійності та врахування думки європейських урядів для проведення власної політики. Це свідчить про розрив між задекларованими цінностями та принципами влади та реально реалізованою політикою.

Таким чином, у результаті порівняльного аналізу ставлення до демократичних цінностей та їх реалізації в Україні та європейських країнах виявлено декілька тенденцій.

Усі країни високо цінують такі принципи демократії, як забезпечення незалежних і чесних виборів, політичний плюралізм (багатопартійність, формування багатопартійного уряду, наявність опозиції), незалежні та соціально відповідальні ЗМІ, наявність елементів пряма демократія (проведення референдумів, врахування владою думки громадян при реалізації політики), незалежне та неупереджене судочинство, свобода слова (можливість критикувати діяльність влади та висловлювати критичні погляди щодо політичних процесів та акторів).

Проте існують певні відмінності у реалізації цих принципів і цінностей у Європі. Виявлено держави, де є різниця між декларованими демократичними цінностями та їх реалізацією на практиці. Зокрема, це характерно для країн, які в результаті демократичного переходу зіткнулися зі значними труднощами, що призвели до деформацій та формування гібридних і напівдемократичних режимів (Україна, Албанія, Болгарія, Косово та ін.).

3.2. Актуальні виклики та можливості

Друга половина ХХ століття стала сприятливою для універсалізації ліберальної представницької моделі демократії, тісно пов'язаної з ринковою економікою. Популяризована сьогодні в більшості країн перехідного періоду модель демократичного устрою передбачає майже повне злиття демократичних і ліберальних цінностей. Але ми не говоримо про створення досконалої форми демократії та кінець альтернатив – дослідники визнають, що сучасна демократія перебуває у «перманентній кризі» [58]. Тому в політичній теорії та практиці триває пошук відповідей на фундаментальні питання оптимальних механізмів забезпечення демократії в сучасному суспільстві. У рамках цього пошуку осмислюються проблеми і протиріччя, властиві демократичній системі, пропонуються нові, більш ефективні концепції демократії.

Слід зазначити, що серед дослідників немає єдиного підходу до визначення основних «недосконалостей» сучасної демократії. Виходячи з власного розуміння демократичного ідеалу, прихильники тієї чи іншої концепції демократії можуть знайти вади в її якостях, які є позитивними для інших концептуальних підходів. Деякі вчені звертають увагу на труднощі, пов'язані з практичним досягненням ідеального образу демократії, інші акцентують увагу на її внутрішніх суперечностях. Для позначення таких складнощів і суперечностей пропонуються різні терміни, наприклад, «викривлення демократії» (Дж. Бехлер), «невиконані обіцянки демократії» (Н. Боббіо), «загрози демократії» (Ф. К. Шміттер), «парадокси демократії» (Л. Даймонд, С. Айзенштадт), «дисгармонія демократії» (Е. Гутман) тощо.

З нашої точки зору, перш за все, важливо звернути увагу на проблеми, які ускладнюють реалізацію основного демократичного принципу – народовладдя. Для реалізації волі народу протягом кількох століть використовувалася представницька система, яка поступово еволюціонувала до загального виборчого права. Але, на думку багатьох дослідників, поки що важко говорити про досягнення оптимального рівня участі громадян в організації та здійсненні влади. По-перше, вибори дають громадянам лише періодичні можливості висловити свою думку, і їхні результати, швидше за все, є поєднанням різноманітних короткочасних інтересів виборців, ніж раціональної волі людей, які можуть бути представлені. По-друге, рівень політичної участі в країнах з розвинутою демократією (де явка виборців часто не перевищує 50–60%) викликає сумніви щодо реального представницького характеру обраної влади. Крім того, на практиці вплив громадян на своїх представників є досить складним, що дозволяє представницьким органам від виборів до виборів працювати в режимі достатньої самостійності. Таким чином, представництво в сучасній демократії стає радше механізмом заснування вищого органу державної влади, для легітимації якого важлива участь великої кількості громадян, ніж ефективним способом втілення свободи народу [59, стор. 162]. Слід також зазначити, що в багатьох країнах,

які перебувають на шляху до демократизації, реалізація громадянами своїх виборчих прав все ще є складною, оскільки виборчі процедури не є справедливими та конкурентними.

Недостатність механізмів політичної участі громадян у виборчому процесі та поза ним призводить до певної «елітаризації» політики. Виконання громадянами своїх демократичних обов'язків стає дедалі мізернішим порівняно з впливом професійних політиків [59, с. 104]. З іншого боку, у цьому процесі можна знайти об'єктивні передумови – відсутність у громадян достатніх знань, раціональності та ресурсів для активної участі в політичному житті. Так, автор нещодавно опублікованої праці «Міф про раціонального виборця: чому демократії обирають погану політику» [60] Б. Каплан наводить дані опитування, згідно з якими більшість громадян США не в змозі назвати жодного з них. гілки влади або визначте поняття «ліберальна» чи «консервативна», назвіть конгресменів вашого штату тощо. У таких умовах комунікаційні технології мають великий вплив на прийняття рішень виборцями. Витонченість технік переконання, одержимість піар-технологіями та інші «комунікаційні» прийоми прищеплюють виборцям схильність невірно бачити ситуацію та змушують оцінювати політиків за емоційними враженнями, а не за результатами їхньої діяльності [61, с. 418-419]. Деяко викривлене розуміння політики більшістю виборців сприяє розвитку популістських ознак демократії – отримують підтримку політики, які декларують неефективні, але популярні рішення складних соціально-економічних проблем.

Слід також звернути увагу на об'єктивно складний процес прийняття рішень, характерний для сучасних демократій. Часто послідовне дотримання демократичних процедур виглядає для пересічних громадян «знущанням над здоровим глуздом»; тривалі дискусії виглядають як «розмова», яка відкладає вирішення нагальних проблем [62, с. 38]. Ефективність і результативність демократичного процесу також може знизитися через значну емансипацію громадянського суспільства. Розвиток її інституцій, безумовно, є позитивним

фактором, оскільки сприяє самоорганізації громадян та об'єднанню їх зусиль для захисту власних прав, свобод та інтересів. Але, з іншого боку, інститути громадянського суспільства також можуть стати «невичерпним джерелом вимог» до держави, що тягне за собою певну «безконтрольність демократії», необхідність тривалого пошуку складних і заплутаних компромісів під час прийняття рішень. [63, с. 117]. Внаслідок складності та тривалості демократичних процедур у громадян може сформуватися хибне відчуття неефективності демократичного способу вирішення соціально-економічних проблем, прагнення до «простих» рішень і «сильної руки», що є серйозною проблемою. виклик для демократичного режиму.

Актуальною проблемою, особливо для країн, у яких триває демократичний перехід, є набуття демократією «імітаційного» характеру. З одного боку, це може статися внаслідок акцентування уваги лише на окремих складових сучасної демократії. Зокрема, запровадження ліберальної представницької демократії може супроводжуватися непропорційно більшим ухилом у бік лібералізації, ніж у бік участі громадян у прийнятті політичних рішень (і приклад України це підтверджує). Як наслідок, спостерігається певна заміна демократичних цінностей ліберальними, тенденція до посилення акценту на індивідуалізмі та недоцільності регулювання соціально-економічної нерівності. У свою чергу, соціально-економічна нерівність не тільки загрожує єдності суспільства, а й призводить до зростання політичної нерівності [64 , с. 54]. Крім того, імітація демократії може відбуватися також внаслідок свідомої чи несвідомої заміни політичною елітою демократичних інститутів і процедур. У цьому випадку існує загроза формування «дефектної» демократії, наприклад, «демократії винятку» (у разі обмеження виборчих прав), «анклавної демократії» (у разі виходу окремих політичних сфер з вплив демократичних процедур), «неліберальна демократія» (у разі порушення принципів правової країни на користь неформальних політичних інститутів і практик).

Ряд дослідників, аналізуючи проблеми, пов'язані з демократичним процесом, звертають увагу на внутрішні парадокси, закладені в самій природі цього явища. Зокрема, Л. Даймонд виділяє три таких парадокси: «протиріччя між згодою та ефективністю» (щоб бути стабільною та успішною, демократія повинна мати підтримку суспільства, але така підтримка, у свою чергу, залежить від ефективності демократії); протиріччя між репрезентативністю та підконтрольністю (підконтрольність вимагає достатньої концентрації та автономності влади, що взагалі суперечить необхідності підзвітності влади, контролю та нагляду народу та його представників за його діяльністю); «протиріччя між конфліктом і консенсусом» (для розвитку демократії необхідна політична конкуренція і конфлікт, хоча при посиленні ці явища можуть підірвати її стабільність) [65, с. 92-102].

На думку інших дослідників (Р. Воллгейм, Е. Даунс), парадокс демократії полягає в протиріччях, зумовлених недосконалістю механізму збалансування інтересів більшості та меншості. Громадяни, які за результатами голосування опинилися в меншості, змушені підкорятися прийнятому рішенню, хоча й мають протилежні переконання. Усвідомлення можливості в такій ситуації формує у громадян думку про невикористаність участі у масових виборах, хоча, з іншого боку, неучасть у виборах також призводить до небажаного результату [66, с. 152-153].

Хоча сучасна демократія не є досконалою, а її розвиток супроводжується ризиками та невизначеністю, було б неправильно говорити про актуальність інших способів організації та здійснення влади. Водночас доцільно шукати шляхи вирішення основних проблем, властивих демократичному процесу, і висвітлювати важливі переваги демократії. Політична теорія і практика пропонують різні підходи до цього завдання.

Один із них, який умовно можна назвати «реалістичним», не передбачає активного втручання в демократичний процес для вирішення існуючих проблем, оскільки вважає їх природними та такими, що не ставлять під сумнів базові демократичні принципи. Цей підхід яскраво характеризують

твердження Н. Боббіо про те, що проблеми сучасної демократії – це радше її «невиконані обіцянки»; одні були нереальними ілюзіями від самого початку, інші були нездійсненими надіями, треті зустрічали на своєму шляху непереборні перешкоди. Такі «невиконані обіцянки» можуть зробити режим менш демократичним, але не означають втрату «мінімальної» демократії [63, с. 117–118]. Також, на думку дослідників, не варто намагатися боротися з внутрішньою дисгармонією та парадоксами демократії, оскільки вони є її неминучими атрибутами [66, с. 153–154]. Цей підхід характеризується зосередженістю на просуванні основних переваг демократичного розвитку.

Інший підхід – більш «ідеалістичний», спрямований на те, щоб максимально наблизитися до демократичного ідеалу шляхом зменшення ролі представницької системи. Демократія майбутнього («посткласична демократія») повинна передбачати новий перерозподіл влади з урахуванням функціонального занепаду законодавчих зборів і встановлення «комунікативної» демократії, виведеної з-під впливу влади рекламна парадигма. До цього підходу можна також віднести «радикальні» концепції демократії учасника, засновані на ідеї «щоденного плебісциту»: дорадча демократія (Ю. Габермас, Е. Гутман, Я. Фішкін та ін.) і демократія участі або т.п. - названа «сильною» демократією (Б. Барбер, К. Пейтман, Н. Пуланзас та ін.).

«Можна також виділити «реалістично-ідеалістичний» підхід, у рамках якого передбачається, що ліберальна представницька демократія, не втрачаючи своїх базових атрибутів, набуде «постмодерністських» рис – надаючи громадянам більш «привабливий пакет пропозицій» для політичної участі» [67, с. 212–213]. Тобто йдеться про поступове та збалансоване впровадження елементів концепцій партиципаторної демократії.

Отже, у другій половині ХХ ст. Відбулася універсалізація демократичної ідеї та її поширення у світовому масштабі. Водночас це був не кінець історії, а радше новий етап у розвитку феномену демократії. Низка серйозних проблем, які виникають при становленні молодих демократій, а також проблем,

притаманних демократіям з великим досвідом, вказують на те, що цей феномен потребує подальшого осмислення.

Виклики, які постають перед сучасною демократією, різноманітні. З одного боку, мова йде про основні (внутрішні) недосконалості та парадоксальність демократії. З іншого боку, існує низка проблем, пов'язаних із розбіжностями між практикою запровадження та функціонування демократії та уявленнями про її позитивний ідеал. Ці проблеми можуть виникати як у зв'язку з політичною поведінкою пересічних громадян, так і через недосконалі дії політичної еліти.

Слід зазначити, що підходи до вирішення цих проблем не можуть бути однаковими. Якщо для країн демократичного переходу ми часто говоримо про необхідність коректного впровадження хоча б мінімальних виборчих процедур, то країни з багаторічним демократичним досвідом прагнуть до подальшого вдосконалення політичної системи з метою формування ширшого переліку механізмів політичної участі.

Демократизація політичної системи в Україні також потребує вирішення широкого кола проблемних питань. Існує суттєва потреба у вдосконаленні виборчого процесу, усвідомленні політичною елітою та населенням переваг демократичних процедур і практик, незважаючи на певні внутрішні суперечності демократії.

На нашу думку, політична модернізація в Україні має відбуватися в рамках «реалістично-ідеалістичного» підходу. Мова йде про подолання основних недоліків вітчизняної представницької системи при запровадженні нових форм політичної участі поза виборчими процедурами. Такий підхід дозволить Україні не лише покращити «мінімальні» атрибути демократії, але й паралельно з більш розвиненими країнами рухатися до ідеалу демократії. Тому важливо ретельно вивчити та проаналізувати міжнародний досвід функціонування громадсько-дорадчих органів, форумів, дискусій, механізмів консультацій, інших форм прямого впливу на політичні рішення, визначити ефективні шляхи підвищення політичної культури та активності громадян.

3.3. Перспективи розвитку прямої демократії в Україні

Конституція в ст. 1 визначає Україну як демократичну державу. Принцип демократизму означає, що держава ґрунтується на здійсненні реального народовладдя, дотриманні прав і свобод людини і громадянина, на їх активній участі у формуванні та становленні. через вибори та представницькі установи.

Подібно до того, як народ є джерелом державної влади, народний суверенітет є джерелом суверенітету демократичної держави [68 , с. 38-39]. Отже, можна констатувати, що в Україні є всі зовнішні атрибути, а також інститути демократичної республіки. Це Президент України, діючий Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України, багатопартійність, демократичні вибори, свобода слова та свобода мирних зібрань.

Незважаючи на це, за ключовими показниками Україна вважається електоральною демократією, а не консолідованою. Режим виборчої демократії влучно описав австрійський політолог Андреас Шедлер, який розглядає його як межу між авторитарним і ліберальним. Зазначається, що цей термін використовується для позначення певного типу напівдемократії – режиму, якому вдається проводити конкурентні, вільні та чесні вибори із залученням широкого кола населення, але які не можна заборонити. необхідні для ліберальної демократії.

У цьому контексті консолідовану демократію слід сприймати як завершальний етап демократичного переходу, індикаторами якого є успішна інституційна консолідація демократії.

Як слушно зазначив професор Каліфорнійського університету Джузеппе ді Пальма, консолідація демократії означає одночасне формування як існуючих демократичних інститутів, так і демократій. це з набуттям легітимності [69, с. 138].

Шлях до консолідованої демократії вбачається в послабленні (впорядкуванні) вертикальних зв'язків суспільної взаємодії, розширенні поля

громадської ініціативи і творчості, реформуванні політичної системи, зміст якої. у (професіонали високого класу) та формування органів місцевої влади та управління населенням [70, с.202-203].

Правильний рух України підтверджує міжнародна правозахисна організація Freedom House, яка у своєму звіті «Країни з перехідною економікою 2020» констатує зростання демократичних показників. Внутрішню демократію у 2020 році оцінили в 3,39 бала, тоді як у 2018 році вона становила 4,64 бали (1 бал – показник стабільної демократії, а 7 – встановлений повторний режим).

Однак прогрес демократії все ще вважається досить повільним, тому що причиною стає корупція та обмежене поле громадської ініціативи. Виходячи з теоретичних засад європейського конституціоналізму, який вказує на демократію, яка визначає свободу, справжня демократія може існувати лише в суспільстві політично рівних і вільних суб'єктів. Тому, не звертаючи уваги на наявність формальних інститутів демократії та народовладдя, не варто переоцінювати українську демократію, звертаючи особливу увагу на її сутнісні аспекти.

Ще раз підкреслимо, що сьогодні на конституційному рівні визнається не лише влада народу (володіння політичною владою), а й право здійснювати цю владу. єдине джерело влади. У Конституції зазначається, що народ може здійснювати владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

У п. 3 ст. 21 Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю, принципи демократії чітко визначені в положенні «воля народу повинна бути основою влади уряду» [72]. Безпосереднє народовладдя, за визначенням В. Л. Федоренка, є безпосереднє волевиявлення українського народу чи територіальних громад з найважливіших питань суспільного і державного життя чи питань місцевого значення, що здійснюється шляхом виборів, реконституцій і референдумів. Україна формує демократію, і передбачає прийняття рішень відповідної юридичної сили [73, с. 287].

Основними формами безпосередньої демократії утверджуються вибори, референдум, виявлення громадської думки, які характеризуються голосуванням, обговоренням і зборами. Проте слід зазначити, що дискусію та слухання слід віднести до інститутів навчання демократії, оскільки їх не можна віднести до форм прямої демократії.

Формами народного волевиявлення є лише форми безпосереднього народовладдя, результати якого є обов'язковими, остаточними і не потребують затвердження чи затвердження будь-якими органами влади України [68, с. 504].

Особливою формою безпосередньої демократії є всеукраїнський референдум. Ця форма характеризується особливим змістом прийнятих рішень і безпосередньою владною діяльністю виборчого корпусу. На сьогодні актуальною є проблема надання чинності рішенню всеукраїнського референдуму, оскільки відсутній дієвий механізм реалізації результатів референдуму у всеукраїнському порядку. огідні рішення народу. Треба згадати 2000 рік, коли абсолютна більшість громадян підтримала пропозицію про обмеження депутатської недоторканності та скорочення конституційного складу парламенту, але результати референдуму.

26 квітня 2018 року Конституційний Суд України визнав невідповідним Конституції України Закон «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року, внаслідок чого Анні прогала його пристойність. Протягом трьох років держава не мала відповідного законодавчого акту, що фактично призвело до обмеження демократії та реалізації конституційного права громадян самостійно і безпосередньо вирішувати державу.

Як зазначив А.М.Колодій, за відсутності сучасних і відповідних міжнародним стандартам, законодавчих актів про всеукраїнські та місцеві референдуми, всеукраїнські опитування, демонстрації. громадянами серйозно говорити про наявність в Україні демократії чи нормальних засад її розвитку є безпідставним [74, с. 13].

І лише 11 квітня 2021 року набув чинності Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 року. Його впровадження має повернути громадянам один із найважливіших важелів впливу на владу.

Водночас актуальним є вирішення іншої проблеми у сфері демократії та безпосередньої демократії, а саме законодавчого врегулювання питання місцевих референдумів, проведення яких є фактично неможливим. Наразі розроблено та винесено на громадське обговорення відповідний законопроект. Прийняття цього закону має велике значення для нашого суспільства, оскільки він може зменшити соціальну напругу та змінити протестний рух – від неефективних демонстрацій до продуктивних і конструктивних.

У цьому контексті варто нагадати слова батька транзиціології, запрошеного професора Гарвардського університету Данкварта Растова, який зазначив, що основа демократії не є максимумом. Сутність демократії полягає в звичці розбіжностей і примирення з питань, що постійно змінюються [75 , с. 363].

Значні труднощі виникають і під час виборів. Як слушно зауважує Ф.В. Веніславського, в Україні за часи незалежності змінилося законодавче регулювання виборчого процесу як з виборів народних депутатів України, так і з виборів органів місцевого самоврядування. не чергові вибори, які самі по собі є вкрай негативними та не відповідають загальноприйнятим демократичним стандартам . При цьому зміна типу виборчої системи здебільшого була зумовлена не пошуком її оптимальної моделі, а прагматичним розрахунком політичних сил, які перебували при владі і намагалися її таким чином утримати. [76]

Яскравою ілюстрацією політизації виборів можна вважати ситуацію на тому ж виборчому окрузі №87 на проміжних виборах народного депутата України 28 березня 2021 року. В іншому є нарікання від незалежних спостерігачів.

Зокрема, Комітет виборців України відзначив надмірну політизацію роботи окружної виборчої комісії [77]. Спостерігачі відзначають, що при

прийнятті рішень про повторний підрахунок голосів комісія діяла політизовано, вимагаючи перерахунку голосів на виборчих дільницях без достатніх для цього підстав.

Доречно нагадати думку професора Стенфордського університету Ларрі Даймонда [78 , с. 76]. Науковець стверджував, що демократію не можна вважати консолідованою, коли існують політично значущі колективні актори, які конкурують з легітимними демократичними інституціями та систематично порушують конституційні норми.

Як наслідок, ситуація на Прикарпатті призвела до того, що рішенням Великої Палати Верховного Суду від 1 травня 2021 року протокол Центральної виборчої комісії було визнано незаконним та скасовано народними депутатами України. у тому ж виборчому окрузі № 87. У тексті рішення суд зазначив: «Абсолютно важливо, щоб реалізація права громадян будь-якої держави обирати своїх представників до органів влади не тільки гарантувалася. усі процедури виборчого процесу його учасниками, врахування кожного голосу, врахування кожного зауваження тощо. Чесний підрахунок голосів є ключовою умовою проведення демократичних виборів» [79].

Таким чином, оновлення законодавчої бази з питань демократії та прямої демократії жодним чином не покращить демократичні процеси в державі, якщо ці норми не будуть дотримуватись у суспільстві в цілому та в представництві.

На жаль, це вже стосується проблем свідомості самих громадян, які не сприймають власний голос як дієвий інструмент, здатний сприяти якісним змінам у державі, а також не розуміють власної відповідальності. У цьому контексті варто згадати вислови німецького філософа Карла Ясперса: «Кожна людина солідарно відповідає за те, як її ведуть» [80, с. 25]

Як зазначив О.Ю. пояснює Тоді родова влада не завжди оцінюється громадянами як конституційно-правова цінність. Це зумовлено такими факторами: а) рівнем правової та політичної культури громадян; б) якістю законодавства, що регулює відносини демократії; в) практика його реалізації,

у тому числі ступінь використання «брудних» виборчих технологій та адміністративного ресурсу; г) якість правопросвітницької діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, структур громадянського суспільства, особливо політичних партій; г) ефективність функціонування представницьких органів, відображення інтересів народу в законотворчій роботі парламенту [81, с. 170].

Необхідно усвідомити, що демократичні цінності, як і цінності свободи, проходять складний історичний шлях, перш ніж вони стануть складовими спільного життя більшості українців. Здійснення суверенних прав молодого Українською державою потребує нових підходів, оновленого сприйняття та розуміння його змісту [82, с. 4].

Отже, Україна за всіма показниками не може вважатися консолідованою демократією, що підтверджує наявні в статті значні проблеми у сфері демократії та прямої демократії. У цьому відношенні велика специфіка конституювання демократії як цінності. А для її остаточного затвердження та перетворення на консолідовану потрібно ще багато часу, а також потрібна постійна підтримка західних партнерів.

Висновки до розділу 3

У результаті порівняльного аналізу ставлення до демократичних цінностей та їх реалізації в Україні та європейських країнах виявлено декілька тенденцій.

Усі країни високо цінують такі принципи демократії, як забезпечення незалежних і чесних виборів, політичний плюралізм (багатопартійність, формування багатопартійного уряду, наявність опозиції), незалежні та соціально відповідальні ЗМІ, наявність елементів прямої демократія (проведення референдумів, врахування владою думки громадян при реалізації політики), незалежне та неупереджене судочинство, свобода слова

(можливість критикувати діяльність влади та висловлювати критичні погляди щодо політичних процесів та акторів).

Проте існують певні відмінності у реалізації цих принципів і цінностей у Європі. Виявлено держави, де є різниця між декларованими демократичними цінностями та їх реалізацією на практиці. Зокрема, це характерно для країн, які в результаті демократичного переходу зіткнулися зі значними труднощами, що призвели до деформацій та формування гібридних і напівдемократичних режимів (Україна, Албанія, Болгарія, Косово та ін.).

Політична модернізація в Україні має відбуватися в рамках «реалістично-ідеалістичного» підходу. Мова йде про подолання основних недоліків вітчизняної представницької системи при запровадженні нових форм політичної участі поза виборчими процедурами. Такий підхід дозволить Україні не лише покращити «мінімальні» атрибути демократії, але й паралельно з більш розвиненими країнами рухатися до ідеалу демократії. Тому важливо ретельно вивчити та проаналізувати міжнародний досвід функціонування громадсько-дорадчих органів, форумів, дискусій, механізмів консультацій, інших форм прямого впливу на політичні рішення, визначити ефективні шляхи підвищення політичної культури та активності громадян.

Україна за всіма показниками не може вважатися консолідованою демократією, що підтверджує наявні в статті значні проблеми у сфері демократії та прямої демократії. У цьому відношенні велика специфіка конституювання демократії як цінності. А для її остаточного затвердження та перетворення на консолідовану потрібно ще багато часу, а також потрібна постійна підтримка західних партнерів.

ВИСНОВКИ

1. Розглянуто історію розвитку прямої демократії.

Отже, демократія має стати універсальним принципом організації суспільного життя. Демократія має бути всюди: на виробництві, у школі, у вузі, у партіях, у державі тощо. Це може забезпечити максимальне врахування інтересів громадян, легітимність влади, високий рівень участі населення у політичне життя суспільства.

2. Виокремлено основні форми прямої демократії та виявлено її переваги та недоліки.

Обґрунтованість поділу форм прямої демократії на стандартні (основні) і нетипові (допоміжні). Ця класифікація безпосередньо не залежить від процесів розвитку правових систем, вона дозволяє оцінити форми прямої демократії з точки зору їх особливостей як заходів, спрямованих на здійснення влади безпосередньо народом, а також звернути увагу до морфогенезу нових форм прямої демократії. Дедалі більшої ваги в ідентифікації свободи народу набуває група нетипових (допоміжних) форм, оскільки без їх допоміжного впливу на суспільні правовідносини повна реалізація народом своєї влади стає все менш можливою. Отже, найближчим часом науковці мають звернути серйозну увагу на відносно молоді та динамічні нетипові (допоміжні) форми прямої демократії з метою формування під них відповідної доктринальної, а в перспективі й правової бази.

Пряма демократія має свої переваги та недоліки, які можуть вплинути на процеси прийняття рішень та демократичне управління .

Ідеальна форма правління часто є збалансованим поєднанням прямої та представницької демократії, де громадяни мають можливість брати активну участь у прийнятті рішень, але в той же час існує система, яка дозволяє спеціалізованим державним органам і представникам робити більш складні та стратегічні рішення.

3. Охарактеризовано дефіцит демократії в європейському союзі: до поняття та розуміння феноменології.

Дефіцит демократії є однією із суттєвих проблем у функціонуванні інституційної системи ЄС, яка впливає на здатність громадян держав-членів повністю реалізувати свою політичну волю. ст. 1 ДЄС передбачає, що цей Договір знаменує новий етап у процесі створення більш тісного союзу народів Європи, ніж будь-коли раніше, де рішення приймаються максимально відкрито та ближче до громадян. Основою цього положення є ідея про те, що суть заснування ЄС полягає в тому, що інтереси та воля людей враховуються не лише на національному, а й на наднаціональному рівні. У цій формулі Союз виступає як платформа можливостей, що дозволяє приймати рішення не лише «для громадян», а й «за участю громадян». Ось чому надзвичайно важливо забезпечити участь громадян ЄС у прийнятті стратегічних рішень.

Загалом проблему «демократичного дефіциту» можна вирішити шляхом реформування інституційних механізмів: 1) посилення ролі Європарламенту в процесі ухвалення актів ЄС; 2) запровадження інституту відкликання парламентарів виборцями як механізму впливу меншості на прийняття рішень у цьому органі представницької демократії; 3) розширення повноважень Омбудсмана та надання йому більш реальних можливостей впливу на інституції ЄС у разі порушення прав та інтересів громадян; 4) удосконалення процесу реалізації громадянських законодавчих ініціатив шляхом прямого внесення пропозицій до Європейського Парламенту. У цьому сенсі для успішного функціонування ЄС, перш за все, як демократичного утворення, необхідно не лише закріпити наявні здобутки інтеграції, а й реформувати інститути Союзу для створення механізму прийняття рішень на доступному та ефективному для виборців наддержавному рівні.

4. Проаналізовано локальні форми прямої демократії в європейських країнах.

Пряма демократія менш поширена, ніж представницька демократія зі зрозумілих причин: скоріше прийняття рішень, скорочення витрат, історичні

критерії, але пряма демократія має стати основним проявом демократії на місцевому рівні. Це пов'язано, насамперед, із забезпеченням ефективного прийняття рішень з урахуванням тих громадян, які «споживатимуть» їх наслідки. Тобто територіальна громада має більше переваг у вирішенні місцевих проблем, ніж органи влади.

Використання місцевої прямої демократії допомагає органам місцевого самоврядування швидко та ефективно вирішувати питання місцевого значення та підтримувати комунікацію з усіма верствами населення.

Слід розрізняти демократію участі та пряму демократію. Місцевий референдум, як найпоширеніший вид прямої демократії, має кілька видів - унікальний «аннулюючий референдум», який використовується в Італії, більш поширений консультативний, який найчастіше використовується в Німеччині, і обов'язковий референдум, лідером якого є Швейцарія. .

Досвід цих країн є досить зручним для України щодо децентралізації влади та наділення більш широкими повноваженнями органів місцевого самоврядування. Запровадження місцевих референдумів, хоча б у дорадчій формі, зменшить ризики узурпації влади та сприятиме пошуку компромісів із громадянами, а також підвищить рівень політичної та правової свідомості громадян демократичної держави.

5. Виокремлено схожості та відмінності в сфері прямої демократії.

Усі країни високо цінують такі принципи демократії, як забезпечення незалежних і чесних виборів, політичний плюралізм (багатопартійність, формування багатопартійного уряду, наявність опозиції), незалежні та соціально відповідальні ЗМІ, наявність елементи прямої демократії (проведення референдумів, врахування владою думки громадян при реалізації політики), незалежного та неупередженого судочинства, свободи слова (можливість критикувати діяльність влади та висловлювати критичні погляди щодо політичних процесів та суб'єктів) .

Проте існують певні відмінності у реалізації цих принципів і цінностей у Європі. Виявлено держави, де є різниця між декларованими демократичними

цінностями та їх реалізацією на практиці. Зокрема, це характерно для країн, які в результаті демократичного переходу зіткнулися зі значними труднощами, що призвели до деформацій та формування гібридних і напівдемократичних режимів (Україна, Албанія, Болгарія, Косово та ін.).

6. Визначено актуальні виклики та можливості.

У другій половині ХХ ст. Відбулася універсалізація демократичної ідеї та її поширення у світовому масштабі. Водночас це був не кінець історії, а радше новий етап у розвитку феномену демократії. Низка серйозних проблем, які виникають при становленні молодих демократій, а також проблем, притаманних демократіям з великим досвідом, вказують на те, що цей феномен потребує подальшого осмислення.

Виклики, які постають перед сучасною демократією, різноманітні. З одного боку, мова йде про основні (внутрішні) недосконалості та парадоксальність демократії. З іншого боку, існує низка проблем, пов'язаних із розбіжностями між практикою запровадження та функціонування демократії та уявленнями про її позитивний ідеал. Ці проблеми можуть виникати як у зв'язку з політичною поведінкою пересічних громадян, так і через недосконалі дії політичної еліти.

Слід зазначити, що підходи до вирішення цих проблем не можуть бути однаковими. Якщо для країн демократичного переходу ми часто говоримо про необхідність коректного впровадження хоча б мінімальних виборчих процедур, то країни з багаторічним демократичним досвідом прагнуть до подальшого вдосконалення політичної системи з метою формування ширшого переліку механізмів політичної участі.

7. Досліджено перспективи розвитку прямої демократії в Україні.

За всіма показниками Україну не можна вважати консолідованою демократією, що підтверджує суттєві проблеми, які розглядаються у статті у сфері демократії та прямої демократії. У цьому відношенні велика специфіка конституювання демократії як цінності. А для її остаточного затвердження та

перетворення на консолідовану потрібно ще багато часу, а також потрібна постійна підтримка західних партнерів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Головаха Є. І., Бекешкіна І. Е., Небоженко В. С. Демократизація суспільства і розвиток особистості від тоталітаризму до демократії. К.: Наук. думка, 1992. 612 с.
2. Короткий оксфордський політичний словник: Пер. з англ. За ред. І. Макліна, А. Макмілана. К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2005. 371 с.
3. Основи демократії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.; За заг. ред. А. Колодія; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект “Демократична освіта”, Ін-т вищої освіти. К.: Ай-Бі, 2002. 482 с.
4. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. К.: Тандем, 1996. 590 с.
5. Історія України : навч.-метод. посіб. В.М. Литвин та ін. Київ : Знання-Прес, 2006. 460 с.
6. Радько П.Г. Новітня історіографія національних традицій українського державотворення : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 ; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2013. 34 с.
7. Грушевський М.С. Звичайна схема «руської» історії і спроба раціонального укладу історії східного слов'янства. Український історичний журнал. 2014. № 5. С. 199–208.
8. Сливка С.С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс. Львів : Воля, 2001. 168 с.
9. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Київ : Україна, 1998. 254 с.
10. Брайчевський М.Ю. Коментарі. Історія України (До кінця XVI століття). Г. Хоткевич. Київ : Веселка, 1992. С. 209–227.
11. Грабовський С., Ставроянні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ : Генеза, 1995. 608 с. 8. Князев В.М.,

Бакаєв Ю.В., Василевська Т.Е. Традиції демократичного врядування в історії українського державотворення. Київ : НАДУ, 2010. 220 с

12. Галус О.О. Поняття та види форм безпосереднього народовладдя в Україні. Університетські наукові записки. 2005. № 4 (16). С. 51–56.

13. Демократія: історія, теорія, практика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та аспірантів-політологів. М. Ф. Головатий. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 230 с.

14. Погорілко В.Ф. Основні засади теорії безпосередньої демократії. Право України. 2001. № 8. С. 26–32.

15. Придарчук О.А. Безпосередня демократія як спосіб правової охорони конституції народом. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2014. Вип. 6-1. Том 1. С. 102–106.

16. Шипілов Л.М. Народовладдя як основа демократичної держави : монографія. Х. : ФІНН, 2009. 216 с.

17. Погорілко В.Ф. Конституційно-правові основи безпосередньої демократії в Україні. Антологія української юридичної думки : в 10 т. редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. К. : Видавничий Дім «Юридична Книга», 2005. 944 с.

18. Ставнійчук М.І. Теоретичні проблеми становлення прямого народовладдя в Україні. Правова держава : щорічник наукових праць. 1998. Вип. 9. С. 78–85.

19. Грабильникова О.А. Історичні етапи становлення і розвитку інституту виборців в Україні. Право і суспільство. 2012. № 3. С. 30–33.

20. Палєєва Ю.С. Референдум – загально визнаний демократичний інститут: історія і сучасність. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки». 2013. № 1 (4). С. 43–50.

21. Тернавська В.М. Становлення і розвиток інституту виборів у Стародавніх Афінах (історико-правовий аспект). Європейські перспективи. 2012. № 3. Ч. 3. С. 165–169.

22. Радченко О.В. Інституційна взаємодія народовладдя та органів державної влади у виборах : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління»; Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. Х., 2004. 27 с.

23. Резолюція 1746 (2010). Текст прийнятий Асамблеєю 23 червня 2010 року (24-те засідання) URL: http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/%5BRussian_documents%5D/%5B2010%5D/%5BJun2010%5D/Res1746_rus.asp#P3_75.

24. Крусян А. Р. Концепт демократії в науково-практичній парадигмі сучасного українського конституціоналізму. Право України. 2013. № 8. С. 72–81.

25. Латигіна Н. Походження сучасної демократії: нетрадиційний погляд. Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. Вип. 32. С. 250-260.

26. Величко, В.О. Децентралізація влади: міжнародний досвід. Державне будівництво та місцеве самоврядування, 2014. Вип. 28. С. 12–22.

27. Медведчук В. Новий вимір демократії. К., 2001. 144 с.

28. Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини. упоряд. О. І. Терех, Я. Г. Оксюта. К.: Український письменник, 1994. 174 с.

29. Доспехова, Е.В. Швейцарии проходит референдум о введении самой высокой в мире минимальной зарплаты. “Dsnews.ua“ URL: <http://www.dsnews.ua/world/v-shveytsarii-prohodit-referendum-o-vvedenii-samoy-vysokoy-18052014125500>

30. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві. К.: Вид-во НАВСУ, 2000. 200 с.

31. Стрелков А. «Демократический дефицит» после Лиссабонского договора. Перспективы. URL: http://www.perspectivy.info/oykumena/europe/demokraticeskij_deficit_posl_lissabonskogo_dogovora_2010-04-09.htm
32. Report of the Working Party examining the problem of the extension of the powers of the European Parliament of 25 March 1972. URL: http://www.cvce.eu/obj/vedel_report_25_march_1972-en-a4f5b134-99b9-41b3-9715-41769dfea12a.html.
33. Act concerning the election of the Members of the European Parliament by direct universal suffrage of 20.09.1976. URL: http://www.cvce.eu/content/publication/2003/1/9/3897868f-a751-4111-a799-e7c1f1811bac/publishable_en.pdf
34. Трагнюк О.Я. Деякі правові засоби подолання дефіциту демократії в Європейському Союзі (на прикладі інституту громадянської ініціативи в ЄС). Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2011. Вип. 22. С. 86–95.
35. European Parliament. Election results. Turnout. URL: <http://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/election-results-2014.html>
36. Вінникова Н.А. Питання демократичної легітимності в сучасному Європейському теоретичному дискурсі. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2009. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/2408/2/>
37. Договір про функціонування Європейського Союзу від 23 березня 1957 р. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text
38. Decision of The European Parliament of 9 March 1994 on the regulations and general conditions governing the performance of the Ombudsman's duties (94/262/ECSC, EC, Euratom). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31994D0262>
39. Schmidt M. G. Demokratietheorien. Eine Einführung, 2010. 591 p.

40. Чернеженко О. Місцеве самоврядування в Україні та державах-учасницях ЄС: конституційне регулювання й організаційні моделі. 2018. С. 380.

41. Chernenko O. Direct democracy and role of referendums in democratic politics. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2017. No. 2. P. 334–339.

42. Wollman H. Local government systems: from historic divergence towards convergence? Great Britain, France and Germany as (comparative) cases in point. *Government and Policy*. 2000. No. 18. P. 33–35.

43. Bucek J., Smith B. New approaches to local democracy: direct democracy, participation and the «third sector». *Environment and Planning*. 2000. No. 18. P. 3–16.

44. Linder W., Hesse J. Local government in Switzerland: pragmatic adaptation and selfhelp. *Local Government and Urban Affairs in International Perspective*. 1991. P. 409–427.

45. Sonntag N. Direkte Demokratie im Diskurs – Zusammenfassende Bemerkungen. *Direkte Demokratie im Diskurs*. New academic press. 2014. No. 118. P. 177–189.

46. Sturm R. Austria (Federal Republic of Austria). *Handbook of federal countries, 2005*. McGill-Queen's University Press. 2005. P. 151–153.

47. Bussjäger P., Balthasar A., Sonntag N. Direkte Demokratie im Diskurs – zusammenfassende Bemerkungen. *Direkte Demokratie im Diskurs*. 2014. No. 118.

48. Чернеженко О. Інструменти прямої демократії у Швейцарії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 8-9. С. 137–142.

49. Walsch K. Public services, efficiency and local democracy. *Rethinking Local Democracy*. 1996. P. 274.

50. Wollman H. Local government systems: from historic divergence towards convergence? Great Britain, France and Germany as (comparative) cases in point. *Government and Policy*. No. 18. P. 33–55.

51. Хома Н. М. Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації. В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.; за ред.. Н. М. Хоми. Львів : Новий світ – 2000, 2014. 779 с.
52. Кострюков С. В. Формування демократичних цінностей студентської молоді в трансформаційний період : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.10. Київ, 2004. 17 с.
53. Economist Intelligence Unit: URL: <http://gtmarket.ru/news/2013/03/19/5679>
54. Аджемоглу Д. Чому нації занепадають: походження влади, багатства та бідності. Д. Аджемоглу, Дж. Робінсон; пер. з англ. О. Дем'янчука. К. : Наш формат. 2017. 440 с.
55. Вонсович С. Г. Демократичний транзит: ретроспекції класифікації. Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. 2012. Т. 20. Вип. 22(4). С. 210–215.
56. Головаха Є. Українське суспільство: вектори трансформації URL: <https://zbruc.eu/node/59471>
57. Фоломєєв М. А. Патерналістські політичні традиції в системі відносин української держави та суспільства. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Питання політології. 2009. 15(861). С. 148–155.
58. O'Donnell G. The perpetual crises of democracy. Journal of Democracy. 2007. Vol. 8. № 1. P. 5-11.
59. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації; переклад з нім. Л. А. Ситніченко, О. Ж. Лозінська ; наук. ред. Л. А. Ситніченко. К. : ППС-2002, 2007. 436 с.
60. Caplan B. The myth of the rational voter: Why democracies choose bad policies. Princeton: Princeton University Press. 2007. 280 p.
61. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії; перекл. з фр. З. Борисюк та О Хоми ; заг. ред. О. Хоми. К. : Вид-во „Часопис „Критика”, 2004. 592 с.

62. Основи демократії : підруч. для студ. вищих навч. Закладів. за заг. ред. А. Ф. Колодій. 3-тє вид., онов. і доп. Львів : Астролябія, 2009. 832 с.
63. Боббіо Н. Майбутнє демократії. Демократія : антологія. упор. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. С. 105-119.
64. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії. Демократія: антологія. упор. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. С. 41-78.
65. Даймонд Л. Три парадокси демократії. Демократія: антологія. упор. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. С. 92-104.
66. Гутман Е. Типи і парадокси демократії. Демократія : антологія. упор. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. С. 143-154.
67. Шміттер Ф. К. Більш ліберальна, доліберальна чи постліберальна? Демократія : антологія. упор. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. С. 207-214.
68. Конституція України. Науково-практичний коментар. редкол.: В.Я. Тацій, О.В. Петришин, Ю.Г. Барабаш та ін. Національна академія правових наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2012. 1128 с.
69. Di Palma Giuseppe. To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions. Berkeley: University of California Press, 1990. 138 p.
70. Бортніков В. Загальне та особливе демократичного транзиту України / В. Бортніков, А. Куницька. Наукові записки нац. ун-ту «Острозька академія». Серія: Політичні науки. 2008. Вип. 3. С. 194-204.
71. Nations in transit 2020: Ukraine (report). Freedom House. 2020. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2020>
72. Загальна декларація прав людини (прийнята та проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015
73. Федоренко В.Л. Конституційне право України: підруч. / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. Київ: Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
74. Колодій А.М. Громадянське суспільство та правова держава: проблеми і шляхи розбудови. Право України. 2010. № 7. С. 12-17.

75. Rustow Dankwart. Transitions to Democracy: Toward a Dynamics Model. *Comparative Politics*, 1970, Vol. 2, no. 3 (Apr. 1970), pp. 337-363.

76. Веніславський Ф.В. Ідея народовладдя в теорії та практиці українського державотворення (соціальноправова цінність ідеї народовладдя). *Вісник Конституційного Суду України*. Київ: Ін Юре, 2011. № 3. С.48-56.

77. У 87 окрузі наявні ознаки виборчих фальсифікацій, КВУ. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:u-87-okruzi-naiavni-oznaky-vyborchykh-falsyfikatsii-kvu>

78. Diamond Larry Jay. *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1999. 384 p.

79. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 1 травня 2021 року по справі № 9901/114/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96695007>

80. Jaspers Karl. *Die Schuldfrage. Von der politischen Haftung Deutschlands* (1946). München, Zürich: Piper, 1996.

81. Тодика О.Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства. Харків: Право, 2007. 480 с.

82. Ковтун В.І. Гарантії державного суверенітету України: конституційні аспекти: монографія. Харків: Фактор, 2014. 216 с.